

Balogh Csaba

Jeruzsálem a dávidi királyság kialakulása előtt, az *Amarnai levelek* tükrében

A bibliai adatok szerint Jeruzsálem városa Dávid uralomra lépésének nyolcadik évében, hét és fél év hebroni kormányzás után válik az izraeli királyság székhelyévé, politikai és vallási szempontból Izrael legjelentősebb városává (2Sám 5,1–9). Az Ószövetségben közel 650 helyen találkozunk a Jeruzsálem névvel.¹ Ezek a referenciák jobbra a Dávid királyságát követő korszakra vonatkoznak, ami nem véletlen. A város ekkor új politikai funkciót nyer, s ezzel párhuzamosan új vallási szerepet is kap: itt épül fel az a templom, amely évszázadokon keresztül a vallási élet meghatározó központjává válik. Később Jeruzsálem városa egyfajta referenciaponttá lesz a keresztyénség és az iszlám számára. A bibliai teológiában Sión városa JHVH önként választott lakhelye, mitologikus világcentrum (Zsolt 87), és ez a szerepe a világ újjáteremtését követően is változatlan marad (Jel 21,1–3).

De milyen is volt Jeruzsálem, mielőtt Dávid királyi fővárosává lett volna? Az alábbiakban – egy rövid bevezető után – egy olyan eredetileg akkád nyelven írt és Jeruzsálemből származó levélcsoport magyar nyelvű fordítását teszem közzé, amely elsőrendű forrásanyagként segít választ találni erre a kérdésre.

Az ún. *Amarnai levelek*, amelyekből az alábbi hat levél is származik, Kr. e. 14. században keletkeztek. Az ezt követő idősakra datálják azokat az eseményeket, amelyeket az Ószövetség olvasói Izrael népe honfoglalásaként ismernek. Így e leveleket tekinthetjük a Józsué és a Bírák könyvében megörökített elbeszélések prelúdiumának is.

---

* Jelen tanulmány egy olyan előkészületben levő szöveggyűjtemény részeredményét teszi közzé, amely az Ószövetséggel kapcsolatos ókori keleti szövegeket fogja tartalmazni. E fordítási projekt *Amarnai levelekkel* kapcsolatos kutatásait a Magyar Tudományos Akadémia *Domus Hungarica* 2012-es, őszi félévi ösztöndíjprogramja támogatta.

¹ Ezenkívül sok olyan referenciával találkozunk, amely más néven utal Jeruzsálemre (pl. Sión, Dávid/Júda városa stb.).

1. Jeruzsálem Dávid uralkodása előtt: rövid bibliai és régészeti áttekintés

A Dávid király uralomra jutását megelőző időszakból nemcsak kevés az, amit Jeruzsálemről olvasunk, hanem meglehetősen sokszínű is az információ. Noha ezek a szövegek a királyság előtti időszakot írják le, nyilvánvalóan később keletkeztek ennél, s így a mögöttük álló hagyomány megbízhatósága vitatható marad történeti szempontból.

Ha sorrend szerint vesszük a Jeruzsálemhez kapcsolható referenciákat, az első az 1Móz 14,18-ban található. Ez a szöveg Malkicedekről, Sáleem királyáról (מֶלְכִי־צֶדֶק מֶלֶךְ שָׁלֵם) beszél, aki kenyérrel és borral vendégeli meg a harcból hazatérő Ábrámot és szövetségeseit. A „Sáleem” városnevet Zsolt 76,3 azonosnak tekinti „Jeruzsálem”-mel.² 1Móz 14,18–20 egyben eredettörténet (aitiológia) is: az Ábrám által Malkicedeknek, a Magasságos Isten (אֱלֹהֵי יְרֵחוֹ) papjának fizetett tized indokolja azt, hogy a tized mint adózási forma honnan származik a későbbi Izráelben.³

Az 1Móz 14-et követően már csak Izráel honfoglalásának összefüggésében olvasunk Jeruzsálemről. Viszont azok a szövegek, amelyek a várost Izráel törzsi területeivel kapcsolatban említik, eltérően vélekednek mind Jeruzsálem törzsi hovatartozásáról, mind a város korai történetéről. Ebben a vonatkozásban a következő hagyománytörténeti variációkat különíthetjük el egymástól:

a) A Józs 10 szerint Jeruzsálem egyike volt azon öt városnak, amelyek sikertelenül próbálták feltartóztatni a Józsue vezette honfoglalókat. Ebben az időben Adonicedek (אֲדֹנִי־צֶדֶק)⁴ volt a város királya, aki a történet szerint négy

² Emerton, John: *The Site of Salem, the City of Melchizedek* (Genesis XIV 18). In: uő: *Studies in the Pentateuch*. Vetus Testamentum Supplements, 41. Brill, Leiden 1990, 45–71.

³ Irodalomkritikai szempontból az 1Móz 14,18–20 másodlagosan kapcsolódik az 1Móz 14 elbeszéléséhez. A 14,17 eredetileg a 14,21-gyel folytatódott. Vö. Zimmerli, Walther: *1. Mose 12–25. Abraham*. Zürcher Bibelkommentare AT 1.2. Theologischer Verlag, Zürich 1976, 35, 43; Westermann, Claus: *Genesis. 2. Teilband: Genesis 12–36*. Biblischer Kommentar Altes Testament I/2. Neukirchener Verlag, Neukirchen 1981, 225; Bolin, Tomas M.: *The Making of the Holy City: On the Foundations of Jerusalem in the Hebrew Bible*. In: Thompson, Thomas L. (szerk.): *Jerusalem in Ancient History and Tradition*. JSOTSS 381. T&T Clark, London 2003, 183.

⁴ Az אֲדֹנִי־צֶדֶק helyett a LXX-ban az Αδωνιβεζεκεκ nevet találjuk. Feltételezhető, hogy a görög fordítók valamiféle kapcsolatot láttak itt a Bír 1,7-tel (ugyanígy Josephus *Ant.* 5.121–124 és Bolin, Tomas M.: *The Making of the Holy City*, 185). A Bír 1,7 szerint Adonibézek, „Bézek (városának) ura” (אֲדֹנִי־בֶזֶק) egy Júda törzse elleni küzdelmet követően halt meg Jeruzsálemben. A Bír 1,7 viszont nem állítja, hogy Adonibézeknek ezenkívül bármilyen más köze lett volna Jeruzsálemhez. A LXX olvasatának ellentmond 4QJos^a is, amely a Masszoréta Szöveg szerinti verziót erősíti meg. Vö. Soggin, Alberto J.: *Judges. A Commentary*. Old Testament Library. The Westminster Press, Philadelphia, PA 1981, 21; Bekkum, Koert van: *Coexistence as Guilt. Iron I Memories in Judges 1*. In: Galil, Gershon et alii (szerk.): *The Ancient Near East in the 12th–10th*

másik kánaáni királlyal együtt életét vesztí a honfoglaló Izráel elleni háborúban (Józs 10; 12,10). A Józs 10,5 szerint Adonicedek emoreus (amorita, אַמֹרִי) volt, akárcsak a másik négy kánaáni király.⁵ Józsué könyvének leírása szerint a jeruzsálemi király és szövetségesei ellen itt egész Izráel serege felvonul az efrimita Józsué vezetése alatt. Igaz, ez a leírás explicite nem beszél arról, hogy Izráel ténylegesen is elfoglalta volna Jeruzsálem városát. Az öt emoreus király elleni győzelem teológiai jellegű leírás, amely a későbbi honfoglalás sikerét vetíti előre. Azonban a Józs 1–12-t záró epilógus a Józsué vezetése alatt megvalósuló teljes honfoglalásról beszél (Józs 11,23).

b) A Józs 15,8 és 18,16.28 a Józsué könyvének olyan rétegét alkotják, amelyek a kánaáni területek törzsi felosztását örökítik meg (Józs 13–19).⁶ A Józs 15,8 és 18,16.28 úgy mutatják be Jeruzsálemet, mint a Júda és a Benjámin törzsei közötti határvidéken elhelyezkedő várost, de a Benjámin törzséhez tartozónak számítják.⁷ E névlistákon a város neve „a Jebuszi” (הַיְבוּסִי) formában jelenik meg, s az ide kapcsolt glossza tisztázza, hogy „ez Jeruzsálem”.⁸

c) A Józs 15,63-ban egy harmadik hagyománnyal szembesülünk. Ez a vers függelékszerűen kapcsolódik Júda törzseinek városlistájához (Józs 15,21–62), és egyértelműen későbbi annál.⁹ A Józs 15,63 szerint Jeruzsálem is Júda váro-

---

Centuries BCE: Culture and History. Alter Orient und Altes Testament 392. Ugarit-Verlag, Münster, 2012, 531.

⁵ Az alább idézett szövegek nem amoritaként, hanem jebúsziként azonosítják Jeruzsálem lakosságát. Hasonlóképpen a 2Sám 21,2 szerint Gibeón város lakói az amoriták közül valók voltak, míg a Józs 9,7 és 11,19 hívvieknek tekinti őket. Az amorita feltehetően egy általánosabb meghatározás, amely nem annyira etnikai, mint inkább földrajzi jellegű. A Kr. e. 1. évezredből származó asszír szövegek az Eufrátesztől nyugatra lakó népeket nevezik amoritáknak, s feltehető, hogy a bibliai szerzők is ugyanazt a definíciót követik itt. A jebúszí és hívvi viszont már konkrétabb etnikumjelző.

⁶ A Józs 13,1 szerint Józsué idős korára még igen sok elfoglalnivaló terület maradt Kánaánban. Ez a megjegyzés nyilvánvalóan más hagyományréteghez sorolható, mint Józs 11,23 (azaz Józs 1–12), amely egy teljes és sikeres honfoglalásról beszél (vö. még Józs 12,7–8, illetve 11,21–22 és 14,6–15; 15,13–19). A Józs 13,2–6 egy későbbi és magyarázó megjegyzés, amely a Józs 13 és következő részek eltérő szemléletét akarja harmonizálni a megelőző fejezetekkel (Soggin, Alberto J.: *Joshua. A Commentary*. Old Testament Library. The Westminster Press, Philadelphia, PA 1972, 151–152). Eszerint az elfoglalnivaló terület csupán a Földközi-tenger partjának keskeny csíkjára vonatkozna. A Józs 13,1 értelemszerűen a 7. verssel folytatódik. Más véleményt képvisel Bekkum, Koert van: Remembering and Claiming Ramesside Canaan: Historical-topographical Problems and the Ideology of Geography in Joshua 13,1–7. In: Noort, Ed (szerk.): *The Book of Joshua*. Bibliotheca Ephemeridum Theologicarum Lovaniensium, 250. Peeters, Leuven 2012, 347–360. Bekkum egységesnek tekinti a Józs 13,1–7-et.

⁷ Júda törzse a Jeruzsálemtől délre húzódó (Ben-)Hinnom völgytől délre (Józs 15,8), Benjáminé pedig ettől a völgytől északra helyezkedik el (18,16.28). A Józs 15,21–62 listájában, amely Júda városait sorolja fel, Jeruzsálem nem jelenik meg (a 15,63-hoz ld. alább), a 18,21–28-ban viszont ott van Benjámin városai között.

⁸ A Bír 19,10–11-ben és a 1Krón 11,4–5-ben יְבוּסִי és nem הַיְבוּסִי a város neve.

⁹ A Józs 15,63 sem formailag, sem tartalmilag nem kötődik a megelőző versekhez és ellentmond a 15,8-nak, amely Jeruzsálemtől délre húzza meg a júdai határvonalat.

saihoz tartozott: *A jebúsziaikat, Jeruzsálem lakóit nem tudták kiűzni* (לֹא יִכְּלוּ... לְהוֹרִיֶּשֶׁם) *Júda fiai. Ezért laknak ott a jebúsziaik Júda fiaival Jeruzsálemben mind a mai napig.*

d) Ismét csak ettől eltérő képet fest Jeruzsálemről a Bír 1,7–8. A honfoglalás-történetek eme alternatív leírása szerint Józsue halála után Júda törzse foglalta el Jeruzsálemet.¹⁰ Ám – a Józs 15,63-tól eltérően – itt már azt olvassuk, hogy Júda fiai kardélre hányták a város lakosait, a várost pedig felégették.

e) A Bír 1,21-ben egy ötödik variációt találunk Jeruzsálem sorsára vonatkozóan. Ez a vers majdnem szó szerint azonos az imént említett Józs 15,63-mal, viszont azzal a lényeges különbséggel, hogy ez utóbbi nem Júdához, hanem Benjámin törzséhez tartozó városnak tekinti Jeruzsálemet: *De a jebúsziaikat, Jeruzsálem lakóit nem úzték el* (לֹא הוֹרִיֶּשֶׁם) *Benjámin fiai. Ezért laknak ott a jebúsziaik Benjámin fiaival Jeruzsálemben mind a mai napig.*¹¹

f) Bár a Bír 1,1–2,5-öt gyakran ugyanazon hagyományréteg részének tekintik, akár csak a Bír 17–21-et, e két szövegegység mégis egymástól eltérő információkat közöl Jeruzsálemről. A Bír 19,10–12 szerint Jeruzsálemben (יְבוּסִים) idegenek, nem Izráel fiai laknak. Eszerint tehát Jeruzsálem még teljes egészében jebuzeus város volt, azaz nem vegyes lakosságú város.

g) A korai királyság időszakát leíró 2Sám 5,6–9 (vö. 1Krón 11,4) úgy tudja, hogy Jeruzsálemet Dávid király foglalta el a jebúsziaiktól, és pedig uralkodásának nyolcadik évében. Miután Dávid elfoglalja a Sión erődjét (מְצֻדַת צִיּוֹן), Jeruzsálemet – a kor más hódítástörténetéhez hasonlóan –, a győztes hadvezérről nevezik el Dávid városának.

h) Az utolsó jelentős referencia a 2Sám 24,18–25-ben olvasható.¹² Ez a szövegrész a jebúsi Arauna szérűjén felállított oltárról és angyaljelenésről szól, és függelékszerűen kapcsolódik a Dávidról szóló elbeszélésekhez. A történet

---

Vö. Rake, M.: „Juda wird aufsteigen!“ *Untersuchungen zum ersten Kapitel des Richterbuches*. Beihefte zur Zeitschrift für die alttestamentliche Wissenschaft 367. De Gruyter, Berlin 2006, 36 és 100.

¹⁰ A Bír 1 honfoglalást ábrázoló leírása közismerten eltér attól, amit a Józs 1–12-ben és 22–24-ben olvasunk. Míg Józsue könyvének e fejezetei lezárt eseménynek tekintik a honfoglalást, a Bír 1 szerint úgy tűnik, hogy a honfoglalás tulajdonképpen az efraimita vezér halála után kezdődik el, vagy legalábbis sok terület ekkor kerül Izráel birtokába. A Józsue könyvétől eltérően, a Bír 1-ben nem az efraimi származású Józsue vezeti a népet, hanem az isteni orákulum Júda törzsének szánja ezt a vezetői szerepet (Bír 1,1–2; vö. 20,18!). A Bír 1 elemzéséhez ld. Bekkum, Koert van: *De historiografie van Israëls vestiging in Kanaän aan de hand van Richteren 1:1–2:5*. In: *Nederlands Theologisch Tijdschrift* 54 (2000), 295–309; Bekkum, Koert van: *Coexistence as Guilt*, 525–548.

¹¹ Teológiaiilag lényeges különbség van a *nem tudták elűzni* (Józs 15,63) és *nem úzték el* (Bír 1,21) megállapítások között. A Bír 1,21 szerinti verziót – a Józs 15,63-hoz viszonyítva – ma már többnyire későbbinek tekintik. Vö. Rake, M.: „Juda wird aufsteigen!”, 36–42; Bekkum, Koert van: *Coexistence as Guilt*, 530.

¹² Izráel korai történelmét elbeszélő szövegek közül itt még megemlíthetjük az 1Sám 17,54-et, amely szerint az ifjú Dávid Jeruzsálemben vitte Góliát fejét, fegyvereit pedig a saját sátorában helyezte el. Ez a szöveg viszont nyilvánvalóan anakronisztikus, és feltételezi a későbbi jeruzsálemi központú dávidi királyságot (vö. még 1Sám 21,9; 22,10, amelyek arról szólnak, hogy a Góliát kardja Nób város szentélyében volt).

tulajdonképpen egyike a jeruzsálemi templomhoz kapcsolódó kultuszhely-aitiológiáknak, amelyhez hasonlókat máshol is találunk az Ószövetségben.¹³ Az elbeszélés mindenesetre azt sejteti, hogy Dávid király korában a jebúsi lakosság továbbra is együtt élt a júdaiakkal.

A fenti rövid áttekintés alapján is egyértelmű, hogy a királyság kora előtti Jeruzsálemhez kapcsolódó bibliai hagyomány minden szempontból igen sokrétű. A kérdéskör részletesebb irodalomkritikai vizsgálata a Józsué és Bírák könyvének egészére is kiterjedő és átfogóbb elemzést igényelne. Erre azonban e tanulmány keretében nincs lehetőség.¹⁴ Annyit mindenesetre elmondhatunk a fentiek alapján, hogy ami Jeruzsálem korai történetét illeti, feltehetően az a hagyományréteg az ősbiblia, amely a várost eredetileg Benjámin törzsi területéhez tartozónak tekinti (Józs 15,8; 18,16.28),¹⁵ bár ehhez hozzá kell tennünk, hogy a királyságot megelőző időszakban Jeruzsálem még nem volt Izráel tulajdonában (Bír 19,11–12; 2Sám 5,6–9).¹⁶ A Júdával való kapcsolat pedig legkorábban a királyság kezdetén alakulhatott ki (2Sám 5,6–9). Így nem fér kétség a Józs 15,63, illetve a Bír 1,7–8 anakronisztikus jellegéhez. Abban a tekintetben viszont hagyatkozhatunk a Józs 15,63-ra, hogy Jeruzsálem a város júdai kézre kerülését követően is vegyes lakosságú település marad (vö. 2Sám 24,18–25).

Ha Jeruzsálem korai történetét *régészeti* szempontból szeretnénk tisztázni, akkor sem vagyunk sokkal jobb helyzetben. Meglepő ez, ugyanis Jeruzsálem egyike Izráel legalaposabban feltárt régészeti lelőhelyeinek. John M. Monson mégis ezt írja a korai vaskor egyes kérdéseit tárgyaló cikkében:

„Régészeti szempontból még mindig valóságos titok az az időszak, amelyben Jeruzsálem szociális, politikai és teológiai szempontból oly kiemelkedővé

¹³ Az óizráeli hit értelmében ott lehetett építeni kultuszhelyet, ahol Isten (angyala) jelent meg. Több hasonló célzatú történettel találkozunk még az Ószövetségben (vö. 1Móz 22 – Mórijjá hegye/Jeruzsálem; 1Móz 28 – Bétel; Józs 5 – Gilgál/Jerikó).

¹⁴ A Bír 1 jól jelzi e kérdés rendkívül komplex jellegét. Ugyanis egyrészt azt látjuk, hogy itt egyetlen fejezeten belül kétféle hagyomány van jelen. Másrészt az is valószínű, hogy – az eltérő hagyományok ellenére – ez a fejezet mégis egyetlen szerző (szerkesztő) műve, aki körvonalazni kívánta minden törzs sorsának alakulását (vö. Rake, M.: „*Juda wird aufsteigen!*”, 96–97). Felhasználja ehhez a Józsué könyvéből is ismert hagyományokat (nem egyértelmű, hogy Józsué könyvét veszi-e alapul, vagy egy közös forrást dolgoz fel), amelyekből némelyet átvesz (Bír 1,11–16 – Józs 15,15–19), másokat pedig átdolgoz (Józs 15,63 – Bír 1,21). Emellett saját leírását egyéb adatokkal is kiegészíti (Bír 1,1–10.22–26).

¹⁵ Itt fontos megjegyeznünk azt is, hogy a Józs 15,8; 18,16.28 és a Bír 19,11–12 még a régi יְרִיחוֹ néven említik Jeruzsálemet. A Józsué honfoglalási listáiban, illetve a Bírák könyvében több más városnak is fennmaradt a régi neve (Kirjat-Baal – Kirjat-jeárim, Kirjat-Arba – Hebron, Kirjat-Széfer – Debir, Lúcs – Bétel, Lais – Dán stb.).

¹⁶ Ez a kollektív memória bizonyára megbízható információt örökített meg. Vö. Grabbe, Lester L.: *Ethnic Groups in Jerusalem*. In: Thompson, Thomas L. (szerk.): *Jerusalem in Ancient History and Tradition*. Journal for the Study of the Old Testament Supplement Series, 381. T&T Clark, London 2003, 157.

válík. A 10. századi város jellege tulajdonképpen a bibliai régészet egyik legnagyobb talánya.”¹⁷

Ez a megállapítás nemcsak a 10. századi városra érvényes, hanem igaz a késő bronzkor és korai vaskor (16–10. század) közötti időszakra is. A város korai történetének régészeti rekonstrukciója tele van bizonytalanságokkal. Ennek oka az is lehet, hogy a várost számtalanszor újjáépítették és a városlakók már az ókortól kezdve a korábbi építkezések anyagait használták fel újra meg újra. Így az eredeti helyeikről elmozdított és újrahasznosított kövek, töltésnek használt kerámiák stb. rendkívül megnehezítik a régészeti leletek kiértékelését.¹⁸ Továbbá: a 20. századi ásatások anyagának publikálása és értelmezése még mindig folyamatban van.¹⁹ Nem utolsósorban pedig: az előkerült régészeti anyag értelmezésére több legitim paradigma is született, amelyek miatt az események rekonstrukciója és datálása eltérő következtetésekhez vezet.²⁰

A régészeti kutatások eredményei alapján röviden annyit mondhatunk el, hogy Jeruzsálem kerítetlen település volt a Kr. e. 4. évezred végétől kezdődően (kalkolitikum és korai bronzkor). A legkorábbi településnyomok a Gihon forrás melletti, délkeleti domboldalon azonosíthatók. Ez a vízforrás biztosította a megélhetéshez szükséges alapvető feltételeket. Az itt élő kisszámú lakosság mezőgazdasággal foglalkozott.²¹

A középbronzkor idején (Kr. e. 2200–1550) a Gihon forrástól feljebb egy domb oldalán épített erődítménnyel körülvett kisváros jön létre. A Gihon forrást ekkor egy masszív védőtoronnyal veszik körül, és kialakítanak egy

¹⁷ Monson, John M.: *The Temple of Solomon: Heart of Jerusalem*. In: Hess, Richard S. – Wenham, Gordon J. (szerk.): *Zion, City of Our God*. Eerdmans, Grand Rapids 1999, 6.

¹⁸ Ld. Kenyon, Kathleen M.: *Digging Up Jerusalem*. Ernest Benn, London 1974, 63; Shiloh, Yigal: *Excavations at the City of David. I. Qedem 19*. Hebrew University, Jerusalem 1984; Mazar, Benjamin – Shiloh, Yigal: *Jerusalem*. In: Stern, Ephraim (szerk.): *The New Encyclopedia of Archaeological Excavations in the Holy Land*. Volume 3. The Israel Exploration Society & Carta, Jerusalem 1993, 699; Steiner, Margreet: *Expanding Borders: The Development of Jerusalem in the Iron Age*. In: Thompson, Thomas L. (szerk.): *Jerusalem in Ancient History and Tradition*. JSOTSS 381. T&T Clark, London 2003, 5–6; Cahill, Jane M.: *Jerusalem at the Time of the United Monarchy: The Archaeological Evidence*. In: Vaughn, Andrew G. – Killebrew, Ann E. (szerk.): *Jerusalem in Bible and Archaeology: The First Temple Period*. Society of Biblical Literature – Symposium Series 18. SBL – Brill, Atlanta – Leiden 2003, 76–77.

¹⁹ Pl. többek között még várat magára azoknak a kerámiái leleteknek kiértékelése is, amelyeket Avigad hozott felszínre Jeruzsálem nyugati részén (Western Hill). Ld. Ussishkin, David: *Solomon’s Jerusalem: The Text and The Facts on the Ground*. In: Vaughn, Andrew G. – Killebrew, Ann E. (szerk.): *i. m.* 109.

²⁰ Killebrew, Ann E. – Vaughn, Andrew G.: *Jerusalem in Bible and Archaeology*. In: Vaughn, Andrew G. – Killebrew, Ann E. (szerk.): *i. m.* 5. Ussishkin, David: *Solomon’s Jerusalem*, 110.

²¹ Cahill, Jane M.: *Jerusalem at the Time of the United Monarchy*, 19–20; Ussishkin, David: *Solomon’s Jerusalem*, 105.

belső alagutat, amely a városból a forrás felé vezet. Kétségtelen, hogy Jeruzsálem ebben az időben válik a térség egyik jelentős városává.²²

Régészeti szempontból a késő bronzkort illetően is (Kr. e. 1550–1200) számtalan a megválaszolatlan kérdés. Mindenesetre úgy tűnik, hogy ebben az időszakban nem történtek jelentősebb építkezések.²³ Bár egyesek úgy vélik, hogy a korábbi középső bronzkori struktúra vajmi keveset változik,²⁴ több bizonyíték abba az irányba mutat, hogy a város a korábbinál jelentéktelenebb település volt ebben az időszakban.²⁵ Finkelstein szerint a késő bronzkori Jeruzsálem egy szerény palotának adott otthont, amelyhez egy szentély és néhány, a helyi elit számára készült lakóház kapcsolódott. Feltételezése szerint a város kb. 2400 km² területet adminisztrált, amelyhez kb. 8 hektárnyi terület tartozott nyolc településsel, összesen mintegy 1500 lakossal és természetesen néhány nomád népcsoporttal. A késő bronzkori Kánaánnak ez lehetett a leggyéribben lakott vidéke.²⁶

A vaskor I elejéről (Kr. e. 1200–1000) származó leletek már komolyabb átalakulásokról beszélnek. A legjelentősebb építmény ebből a korból a város

²² Kenyon, Kathleen M.: *Digging Up Jerusalem*, 78; Steiner, Margreet: *Expanding Borders*, 74; Cahill, Jane M.: *Jerusalem at the Time of the United Monarchy*, 21–23; Ussishkin, David: *Solomon's Jerusalem*, 105; Killebrew, Ann E.: *Biblical Jerusalem: An Archaeological Assessment*. In: Vaughn, Andrew G. – Killebrew, Ann E. (szerk.): *i. m.* 334–335; Reich, Ronny – Shukron, Eli: *A New Segment of the Middle Bronze Fortification in the City of David*. In: *Tel Aviv* 37 (2010), 141–153. A Gihon felé vezető földalatti járatot felfedezőjéről, Sir Charles Warrenről nevezték el, és „Warren's shaft” néven ismerik.

²³ Finkelstein, Israel: *The Rise of Israel and Judah: The Missing Link*. In: Vaughn, Andrew G. és Killebrew, Ann E.: *i. m.* 86; Ussishkin, David: *Solomon's Jerusalem*, 109–111. A Kenyon és Shiloh által a késő bronzkorra datált teraszos szerkezetet (ld. alább) ma már a vaskor I. idejéből származtatják.

²⁴ Cahill, Jane M.: *Jerusalem at the Time of the United Monarchy*, 33: “[...] the occupational character of the Late Bronze Age settlement did not differ significantly from the occupational character of the preceding periods.”

²⁵ Vö. Ussishkin, David: *Solomon's Jerusalem*, 109–111; Killebrew, Ann E.: *Biblical Jerusalem*, 339. A meglehetősen ritka késő bronzkori leletekből H. J. Franken és M. Steiner arra következtetnek, hogy Jeruzsálem lakatlan volt a késő bronzkor idején, vagyis az Amarna-korban (Jerusalem and Jebus. In: *Zeitschrift für die alttestamentliche Wissenschaft*, 104 [1992], 110–111). Knauf, Ernst Axel: *Jerusalem in the Late Bronze and Early Iron Ages: A Proposal*. In: *Tel Aviv* 27 (2000), 75–90 szerint a késő bronzkori és kora vaskori Jeruzsálem valójában fennebb, a templomhegyen helyezkedett el. Mindkét véleményt elutasítja Finkelstein (ld. *The Rise of Israel and Judah*, 86–87) és Ussishkin, David: *Solomon's Jerusalem*, 107, 109, 114).

²⁶ Finkelstein, Israel: *The Rise of Israel and Judah*, 86–87. Vö. még Na'aman, Nadav: *Canaanite Jerusalem and Its Central Hill Country Neighbors in the Second Millennium BCE*. In: *Canaan in the Second Millennium B.C.E.* Eisenbrauns, Winona Lake, IN 2005, 173–174; Mazar, E. – Horowitz, W. – Oshima, T. – Goren, Y.: *A Cuneiform Tablet from the Ophel in Jerusalem*. In: *Israel Exploration Journal* 60 (2010), 5.

keleti oldalán kialakított teraszos szerkezet.²⁷ Ezek a teraszok a domboldalon elhelyezkedő korábbi (bronzkori) lakóházak tetején, a házak romjainak feltöltése révén alakultak ki. Mivel eltűntek a domboldali lakóházak, a város összezsugorodott, és gyakorlatilag egy olyan új település jön létre, amelyben az épületek a domb tetejére kerültek.²⁸ A vaskor I idején Jeruzsálem a késő bronzkorhoz hasonló adminisztrációs központként működött, kiépítése pedig egy új regionális politikai struktúra kialakításával áll kapcsolatban. Steiner azt a véleményt képviseli, hogy az erődítményt Egyiptom építette, és ez védelmezte a Bét-Seán és Móáb felé vezető kereskedelmi utakat (13–12. század), lakói pedig egyiptomi zsoldosok lehettek.²⁹

Régészeti körökben azt hangoztatják a leggyakrabban – és ez szemben áll a bibliai történetek által sugallt, virágzó királyi város képével –, hogy még a vaskor IIA korabeli (a Kr. e. 10. század) Jeruzsálem is alig volt több egy piactérrel rendelkező városkánál, amely a keleti domboldalon, az ún. Dávid városának térségére korlátozódott.³⁰ Lehmann például mintegy 4 hektárnyi területről beszél, kb. 600–1200 lakossal.³¹ Steiner ennél jóval optimistább. Ő ugyanis azt állítja, hogy a Kr. e. 10–9. századi Jeruzsálem legalább regionális jelentőséggel bíró adminisztratív központ volt, saját helyi templommal. A település ekkor kb. 12 hektár kiterjedésű lehetett, mintegy 2000 lakossal.

Akárcsak a vidék más nagyvárosai (Megiddó, Hácór, Gézer, illetve Lákis), Jeruzsálem is elsősorban regionális adminisztrációs célokat szolgáló, impozáns épületekből állt, és viszonylag kevés volt benne a közönséges lakóház. Mindenesetre az új város megalapítása egy új regionális politikai erő kiala-

²⁷ Steiner, Margreet: Re-dating the Terraces of Jerusalem. In: *Israel Exploration Journal* 44 (1994), 14–15; Cahill, Jane M.: *Jerusalem at the Time of the United Monarchy*, 34, 52; Finkelstein, Israel: *The Rise of Israel and Judah*, 85–86. Ezt a szerkezetet többen a bibliai Millóval (מִלּוֹ); 2Sám 5,9; 1Kir 9,15.24; 11,27) azonosítják (vö. Mazar, Benjamin: *Jerusalem*, 700; másként vélekedik Shiloh, Yigal: *Jerusalem*, 704).

²⁸ Steiner, Margreet: *Expanding Borders*, 70–71. A Jeruzsálem ásatásán korábban dolgozó Kathleen Kenyon és Yigal Shiloh régészek ezt a teraszos szerkezetet késő bronzkori, tehát 14–13. századi építménynek tekintették (Shiloh, Yigal: *Jerusalem*, 702; vö. még Monson, John M.: *The Temple of Solomon*, 4–5), de Franken és Steiner további feltárásai szerint ez ma már valószínűtlen.

²⁹ Steiner, Margreet: *Re-dating the Terraces of Jerusalem*, 13; uő: *Expanding Borders*, 70–72.

³⁰ Finkelstein, Israel: *The Rise of Israel and Judah*, 83; Killebrew, Ann E.: *Biblical Jerusalem*, 342; Finkelstein, Israel – Silberman, Neil Asher: *Biblia és régészet. Az ókori Izrael történelmének két arca*. Gold Book, Budapest 2006, 145. Finkelstein szerint nemcsak Jeruzsálem volt gyéren lakott ebben az időben, hanem az egész Júdai-dombvidék is (Finkelstein, Israel: *The Rise of Israel and Judah*, 83). Lehmann szerint Kr. e. 1200–1000 között Júda lakossága kb. 3000–10 000 között lehetett. Ld. Lehmann, Gunnar: *The United Monarchy in the Countryside: Jerusalem, Judah, and the Shephelah during the Tenth Century B.C.E.* In: Vaughn, Andrew G. – Killebrew, Ann E. (szerk.): *i. m.* 157. Vö. még Ussishkin, David: *Solomon's Jerusalem*, 110–112.

³¹ Lehmann, Gunnar: *i. m.* 135–136, 147. szerint a 10. század előtti Jeruzsálem kb. ennek fele volt: kb. 2 ha terület, 300–600 lakossal.

kulásával van összefüggésben.³² Régészeti szempontból különösen jelentős ebből a korból a 12. századi teraszokat záró jellegzetes kőlépcsős építmény (stepped stone structure), amely egyrészt védelmi célokat szolgált, másrészt a romokra épített citadella alapszerkezetét erősítette.³³ Finkelstein rámutat arra, hogy a 10. század után enyhén növekedett a Jeruzsálemtől délre és északra elterülő vidék faluszerű településeinek száma.³⁴ Ám Finkelstein kétségesnek tartja, hogy Dávid olyan birodalom királya lett volna, amely az Eufrátesztől a Nílusig terjedt. Ő úgy látja, hogy Dávid király, az alább tárgyalt és késő bronzkori *Amarnai levelekből* ismert jeruzsálemi uralkodóhoz, Abdi-hebahoz hasonló helyi vezér lehetett, akinek birodalma a Jeruzsálemtől északra elhelyezkedő Bételtől a Júdai-dombvidék déli pereméig terjedt.³⁵ Lehmann sem tartja valószínűnek, hogy Jeruzsálem a 10. században egy erős birodalom központi városa lett volna. Nem zárható ki, hogy ez a kis erődváros a Júdai-dombvidék vagy akár az azon túli területek fölött is valamiféle hatalmat gyakorolhatott. Azonban mind Jeruzsálem mérete, mind Júda korlátozott demográfiai és gazdasági potenciálja azt sugallja, hogy a sokkal előnyösebb helyzetben levő északi országrésszel szemben, a jeruzsálemi hatáskör csak ezen északi területekkel való belső egyezés révén valósulhatott meg; s ahogy a bizalmat megvonták, ez a struktúra nyomban összeomlott.³⁶

Bizonyos bibliai szövegek szintén ilyen korlátozott kiterjedésű Jeruzsálemtől beszélnek a kora királyság korát illetően. A 2Sám 5,6–9 például azt sugallja, hogy Dávid viszonylag kis haderővel foglalta el a jebuzeusok tulajdonában levő várost. E szöveg szerint a מְצֻדָּתָא צִיּוֹן, a „Sión-erőd” lett Dávid városa, עִיר דָּוִד. Ez utóbbi kifejezés nem egy nagy királyi városra, hanem egy erődítményre utal.³⁷ Ez a kép nem változott sokat a 8. századig, Ezékiás király

³² Ehhez képest, a Kr. e. 7. századra Jeruzsálem kb. 50 hektárra terjedt ki, és lakossága 10 000 körüli volt (vö. Steiner, Margreet: *Expanding Borders*, 75–76). Ennél jóval nagyobb kiterjedésű salomoni városról, mintegy 40 hektárról beszél Geva, Hillel: *Western Jerusalem at the End of the First Temple Period in Light of the Excavations in the Jewish Quarter*. In: Vaughn, Andrew G. – Killebrew, Ann E. (szerk.): *i. m.* 183.

³³ Cahill, Jane M.: *Jerusalem at the Time of the United Monarchy*, 42–54 a kőlépcsős szerkezetet a teraszokkal egyidejűnek tekinti. A bizonyítékok viszont inkább azt a véleményt támogatják, amely szerint ez későbbi építmény. Shiloh, Yigal: *Jerusalem*, 703; Steiner, Margreet: *Re-dating the Terraces of Jerusalem*, 18–20; uő: *Expanding Borders*, 73; Ussishkin, David: *Solomon's Jerusalem*, 107. Finkelstein mind a teraszokat, mind a kőlépcsős szerkezetet egy századdal későbbinek tartja (12–11., illetve 9–8. század; vö. Finkelstein, Israel: *The Rise of Israel and Judah*, 86, 88).

³⁴ Finkelstein, Israel: *The Rise of Israel and Judah*, 88. Ld. még Kőszeghy Miklós: *Dávid*. Új Mandátum, Budapest 2001, 44–45.

³⁵ Finkelstein, Israel: *The Rise of Israel and Judah*, 90–91.

³⁶ Lehmann, Gunnar: *The United Monarchy in the Countryside*, 162.

³⁷ Vö. Hutzli, Jürg: The Meaning of the Term *ʿir dāwīd* in Samuel and Kings. In: *Tel Aviv* 38 (2011), 167–178; Naʿaman, Nadav: Five Notes on Jerusalem in the First and Second Temple Periods. In: *Tel Aviv* 39 (2012), 96–97.

koráig. Csak a Kr. e. 8. század végén éli Jeruzsálem azt a fénykorát, amelyet a későbbi szerzők a dávidi korba vetítenek vissza.³⁸

2. Jeruzsálem az *Amarnai levelekben*

A Dávid előtti Jeruzsálemre vonatkozóan a Kr. e. 14. században íródott *Amarnai levelek* szolgáltatják a legrégebbi írásos emlékeket.³⁹ Az *Amarnai levelek* olyan gyűjtemény, amely a Kr. e. 14. században uralkodó egyiptomi fáraóknak (III. Amenhotep, IV. Amenhotep/Ehnaton, illetve Tutanhamon) kánaáni vazallusaikkal, illetve az ókori Közel-Kelet birodalmainak királyaival folytatott diplomáciai levelezéseit örökítették meg. A mintegy 25 éves (kb. Kr. e. 1358–1332) időszakra datálható, agyagtáblára írt leveleket a 19. század végén találták meg a Nílustól keletre felkvő Tell el-Amarnában (ókori nevén Ahet-Aton). Ez a település a királyság székhelyeként működött Egyiptom híres-hírhedt fáraója, Ehnaton (IV. Amenhotep) uralkodása idején.⁴⁰ A Kr. e. 14. század komoly politikai változások színtere volt a mediterrán térségben, s a levelek rendkívüli történelmi forrásként világítanak rá ezekre a változásokra. A levelek főként azért jelentősek az Ószövetség olvasói számára, mivel ezek nyújtják a legfontosabb információkat a bibliai honfoglalás korát megelőző időszak Kánaánjának politikai, etnikai, szociális és nyelvi viszonyairól. Bár e leveleket túlnyomó többségükben a kor diplomáciai nyelven, akkádul írták, mégis számtalan olyan glosszát és szokatlan grammatikai formát tartalmaznak, amelyek az akkádot csak idegen nyelvként ismerő kánaániták ősi nyelvét tükrözik. A levelek tehát kétségtelenül fontos forrásanyag a héber nyelvet tanulmányozó nyelvtörténészek számára.

Az Amarna-korban Kánaán területe két (esetleg három) nagyobb régióra oszlott, amelynek élén egy-egy egyiptomi adminisztrátor állt. A Gázában (Dél-Kánaán) és Kumiduban (Észak-Kánaán) székelő egyiptomi hivatalnokok saját országuk érdekeit képviselték és felügyelték a rájuk bízott területek

³⁸ Ussishkin, David: *Solomon's Jerusalem*, 106; Lehmann, Gunnar: *The United Monarchy in the Countryside*, 162.

³⁹ A Kr. e. 19–18. századból származó egyiptomi átokszövegeken megjelenik egy *rwš3mm* nevű település, amelyet korábban Jeruzsálemmel azonosítottak (vö. Mazar, Benjamin: *Jerusalem*, 698). Nadav Na'aman azonban komoly kifogásokat hoz fel ezzel szemben. Szerinte a *rwš3mm* nem Jeruzsálemet jelöli, hanem egy másik, eddig ismeretlen kánaáni települést. Ld. Na'aman, Nadav: *Canaanite Jerusalem and Its Central Hill Country Neighbors*, 178–179.

⁴⁰ A levelek egy részét a korábbi adminisztrációs centrumból, Thébából hozták át az új központba (Na'aman, Nadav: *Canaanite Jerusalem and Its Central Hill Country Neighbors*, 175). A 382 agyagtábla 350 diplomáciai levelezést és az ezzel kapcsolatos adminisztratív listákat, leltárokat tartalmazza. Mintegy 32 tábla más jellegű (mítosz- és eposztöredékek, szótárak és istenneveket tartalmazó listák stb.). Vö. Moran, William L.: *The Amarna Letters*. John Hopkins University, Baltimore és London 1992, xv–xvi.

gazdasági és politikai alakulásait.⁴¹ A Kánaán területén élő lakosság különböző városok köré tömörült, amelyeknek élén egy-egy városfejedelem (*haziānu/hazannu*) állt. Ez a hivatalnok gyakran a *šarru*, „király” címet viselte, főként akkor, amikor az uralkodó önmagát nevezte meg.⁴²

A következőkben az egyiptomi fáraó és jeruzsálemi vazallusa, Abdi-ḥeba közötti korrespondencia (EA 286 – EA 290) akkád és magyar nyelvű verzióit teszem közzé.⁴³ Paleográfiai érvek alapján többen úgy vélik, hogy a hat tábla két különböző írnok műve.⁴⁴ Annak ellenére, hogy Jeruzsálem délen fekszik, a levelek szövegének nyelvezete észak-kánaáni sajátosságokat mutat.⁴⁵

Az itt megjelenített akkád nyelvű transzkripció a Jørgen A. Knudtzon és Izre’el Shlomo kiadását követi, de figyelembe vettem William L. Moran, Nadav Na’aman, Anson F. Rainey és más kutatók korrekciós javaslatait is.⁴⁶

⁴¹ Némely történész az északi Šumur városát tekinti az Amurru tartomány kormányzati központjának, s ide helyezik el a harmadik egyiptomi adminisztrációs központot. Ld. Moran, William L.: *The Amarna Letters*, xxvi–xxvii.

⁴² Máskor az *amēlu*, „vezér” (szó szerint: *ember*), illetve ritkán az egyiptomi *wr*, „herceg” (szó szerint: *főember, nagy ember*) titulust találjuk. A jeruzsálemi levelekben csak a *haziānu* névvel találkozunk.

⁴³ Az EA 291 ugyancsak Jeruzsálemben íródott. Ez a szöveg azonban túlságosan rossz állapotban maradt fenn, s így tartalma értelmezhetetlen. További két levél említi még Jeruzsálem uralkodóját, Abdi-ḥebát: EA 280 és EA 366. EA 280 Suwardatának (feltehetően Gát uralkodója; vö. Na’aman, Nadav: *Canaanite Jerusalem and Its Central Hill Country Neighbors*, 174) a fáraóhoz intézett levelét tartalmazza, amelyben arról számol be, hogy Abdi-ḥeba Qeltu városával szövetkezik. A sikemi Lab’ayu halála után, aki a térség legjelentősebb uralkodója volt, Abdi-ḥeba megpróbál ennek a régióknak az új vezére lenni. Suwardata ebben látja a veszélyt: „Lab’ayu, aki korábban elfoglalta a mi városainkat, halott. De most Abdi-ḥeba egy másik Lab’ayu (*Lab’ayu šanū*), és ő foglalja el városainkat.” (EA 280:30–35). Az EA 366-ban Suwardata arról tesz jelentést a fáraónak, hogy egyik *ḥābiru* elleni hadjárata sikerrel jár. Saját bevallása szerint ezt a *ḥābiru*-ellenes háborút Kánaán királyai közül már csak ő és Abdi-ḥeba folytatja. Meg kell még említenünk, hogy 2010 elején egy ékírásos agyagtábla-töredék került elő az Ofel-hegyen folytatott régészeti ásatások rendjén. Ezt *Jerusalem 1* névvel publikálták, és akárcsak Abdi-ḥeba levelei, feltehetően a késő bronzkorban keletkezett, s talán Jeruzsálemből címezték a fáraói udvarba. A mindössze 3x2 cm-es levél szövege csupán egy apró töredék, s tartalma nem rekonstruálható. Ld. Mazar, E. et al.: *Cuneiform Tablet*, 4–21.

⁴⁴ Mazar, E. et alii: *Cuneiform Tablet*, 10.

⁴⁵ Moran, William L.: The Syrian Scribe of the Jerusalem Amarna Letters. In: Goedicke, H. – Roberts, J. J. M. (szerk.): *Unity and Diversity: Essays in the History, Literature, and Religion of the Ancient Near East*. Johns Hopkins University, Baltimore 1975, 146–166.

⁴⁶ Knudtzon, J. A.: *Die El-Amarna-Tafeln*. J. C. Hinrichs’sche Buchhandlung, Leipzig 1915; Izre’el, Shlomo: The El-Amarna Tablets. In: <http://www.tau.ac.il/humanities/semitic/amarna.html>, ill. ugyanez az ORACC corpusban: <http://oracc.museum.upenn.edu/amarna/corpus>. A szótárakra a következő rövidítéseket használtam: AHW – Soden, Wolfram von: *Akkadisches Handwörterbuch* (1–3. köt.). Harrassowitz, Wiesbaden 1965–1981; CAD – *The Assyrian Dictionary of the Oriental Institute of the University of Chicago* (1–26. köt.). Chicago University Press, Chicago 1956–2011; CDA – Black, Jeremy et alii:

EA 285: Jeruzsálemi Abdi-ḥeba levele a fáraóhoz

¹[ana šarr]i [bēlīya qibīma] ²[umma A]bdi-ḥ[eba ardukāma] ³[ana] šitta šēpē [šarri bēlīya] ⁴sebīšu u sebī[šu amqutmi] ⁵amur anāku lā [haziānu] ⁶ue'u anāku an[a šarri bēlīya] ⁷ammīnim mār šipri k[īma arhi]š ⁸lā umaššera ¹⁻⁴[Mondd a királynak], [az én uramnak:] [Ezt mondja A]bdi-ḥ[eba,⁴⁷ a te szolgád:] [A királynak, az én uramnak] lábainál [leborulok] hétszer és hét[szer]. ⁵⁻¹¹Íme, én nem(csak) [városfejedelem⁴⁸] vagyok, hanem [a király, az én uram] katonája.⁴⁹ Miért nem küldött a király, az én

A Concise Dictionary of Akkadian. Harrassowitz, Wiesbaden 2000; WÄS – Erman, Adolf és Grapow, Hermann: *Wörterbuch der Ägyptischen Sprache* (1–6. köt.). Akademie Verlag, Berlin 1926–1961. A szövegben a következő jeleket alkalmazom: [ ] rekonstruált szöveg; [× × ×] olvashatatlan írásjelek; < > tévedésből kihagyott írásjel; « » tévedésből beszúrt írásjel; ( ) a szöveg olvashatóságát elősegítő kiegészítés a magyar fordításban.

⁴⁷ Jeruzsálem uralkodója hurrita nevet visel (vö. Na'aman, Nadav: *The Hurrians and the End of the Middle Bronze Age in Palestine*. In: uó (szerk.): *Canaan in the 2nd Millennium B.C.E. Collected Essays*. Eisenbrauns, Winona Lake 2005, 7). Abdi-ḥeba (IR ḥe-ba) nevének jelentése: *Ḥeba szolgája*. Ḥeba(t) évezredek keresztül Észak-Szíriában és Dél-Anatóliában tisztelt legfontosabb istennő volt. Hurrita szövegekben Teššop viharisten feleségként jelenik meg, akivel a 2. évezred második felében a panteon élén áll. Hettita szövegekben ő „az ég úrnője”, „az ég királynője”, a királyság és társadalom patrónusa. Vö. Haas, Volkert: *Geschichte der hethitischen Religion*. Handbuch der Orientalistik I/15. Brill, Leiden 1994, 383–392.

A hurrita/hettita istennő jeruzsálemi jelenléte mindenesetre izgalmas fényt vet olyan bibliai szövegekre, amelyek arra utalnak, hogy ezen északi népcsoportok jelen voltak ezen a területen, a korai királyság korában. Dávid története pl. többször is említi a hettitákat (2Sám 11,3; 26,6). Nem kizárt, hogy a bibliai „Arauna/Ornán”, akinek szérűjén fölépül a jeruzsálemi templom, nem személy-, hanem tisztségnév. A héber אֲרֻנָּה (q^oré: אֲרֻנָּה; a Krónikák könyvében az אֲרֻנָּה variációt találjuk; 2Sám 24,16-ban névelővel jelenik meg, amely személyneveknél teljesen szokatlan) igen közeli rokonságot mutat a hurrita *everni*, „király” kifejezéssel (vö. Grabbe, Lester L.: *Ethnic Groups in Jerusalem*, 153). A jeruzsálemi jebúsziaik talán egy ilyen északi népcsoport lehetettek, akárcsak a gibeóni khivveusok (Józs 9,7; 11,19). A khivveusok eredetéhez ld. Day, John: *Gibeon and the Gibeonites in the Old Testament*. In: Rezetko, Robert – Timothy H. Lim – Aucker, W. Brian: *Reflection and Refraction: Studies in Biblical Historiography in Honour of A. Graeme Auld*. Brill, Leiden 2007, 113–137. Az északi népek kánaáni migrációja egyértelműen kimutatható a 16. századtól, s jelentős szerepük volt a középső bronzkori kánaáni kultúra megszűnésében. Vö. Na'aman, Nadav: *The Hurrians and the End of the Middle Bronze Age in Palestine*, 1–24.

⁴⁸ *haziānu*, „fejedelem, polgármester, egy város (és környékének) vezetője” (CAD *h*, 163–164). A kifejezés az egyiptomi *ḥ3ty*-é akkád megfelelője. Ezt a hivatalnokot a király nevezte ki, s így – a nagybirodalom periferiáján fekvő területek adminisztrátoraként – tagja a királyi hivatalnokok csoportjának, és felelőséggel tartozott a fáraónak mindazért, ami abban a városban történt. Ld. Moran, William L.: *The Amarna Letters*, xxvii; Na'aman, Nadav: *The Network of Canaanite Late Bronze Kingdoms and the City of Ashdod*. In: Idem (szerk.): *Canaan in the 2nd Millennium B.C.E. Collected Essays*. Eisenbrauns, Winona Lake 2005, 148.

⁴⁹ A fordításhoz ld. Rainey, Anson F.: *Canaanite in the Amarna Tablets. A Linguistic Analysis of the Mixed Dialect used by Scribes from Canaan*. Handbuch der Orientalistik,

ša[rru bēlīya]⁹ kīn[anna] umašš[era] uram] gy[orsa]n⁵⁰ egy követet? Mert mo[st]
¹⁰ [Inḥa]mu em[ūqa u] ¹¹ [lā itt]iṣi idekül[dött Inḥa]mu⁵¹ egy se[reget és (az)
 bīta [ša āt]aršu nem ha]gyta el a házat, [amelyre ig]ényt
 tartottam.⁵²

¹² [u in]anna anāku ¹³ [lišme] šarru ¹⁴ ¹²⁻³¹ [És m]ost, ami engem illet, [hallgasson]
 [ana Ab]di-ḥeba ardišu ¹⁵ [šumma a király [Ab]di-ḥebá[ra], az ő szolgájára.
 y]ānūmi ¹⁶ [šābē] piṭātū ¹⁷ [Ha n]incsenek íjász[csapatok], akkor [küld-
 [lumaššer]a šarru bēlīya ¹⁸ [rāb]iṣa u jő]n a király, az én uram egy [képvi]selőt⁵³
 līlqe ¹⁹ [ḥazi]ānūti ittišu ²⁰ [× × × ×] és vigye magával⁵⁴ a [városfeje]delmeket.
 mātāti šarru ²¹ [× × × ×]rūma ²² [× × [...] országokba a király [... ...]. Ami pedig
 × × [ni u amēlē] ²³ [maššartu] ša az [őrség]let illeti, amely [Adda]yá[val], a
 ibaššū ²⁴ [ana Adda]ya rābiš šar[ri] kirá[ly] képviselőjével van, igényt tar-
²⁵ [a]rāšu bīssunu ²⁶ u liskin ša[rr]u t[ok] a házukra. Ezért gondoskodjék
 ana šāšunu ²⁸ u lumaššera mār a ki[rá]ly mindezeokról, és küldjön egy

I/25. Brill, Leiden 1996, 3.172, 206, 256. Az *ue'u* az egyiptomi *w'w* átírása, jelentése „katoná”. Faulkner, R. O.: Egyptian Military Organisation. In: *Journal of Egyptian Archaeology* 39 (1953), 45 úgy véli, hogy az egyiptomi *nhw nw mš'*-től eltérően a *w'w* „zsoldos katonát” (volunteer soldier) jelent. WAS 1.280 szerint a *w'w* egyebek mellett „alacsony rangú tisztet” is jelenthet. Az *Amarnai levelekben* az *ue'u* általában egyiptomi harcosokra vonatkozik (EA 108:16; 109:22; 150:6.9; 152:47.50; 230:11; 287:47), de három helyen Abdi-ḥeba önmagát nevezi a fáraó *ue'u*-jának (EA 285:6; 287:69; 288:10). Az Újbirodalom idején, amíg Kánaán egyiptomi fennhatóság alatt volt, a helyi uralkodók gyakran küldték fiaikat Egyiptomba, hogy ott engedelmes vazallus utódoknak képezzék ki őket (vö. Fox, Nili S.: *In the Service of the King: Officialdom in Ancient Israel and Judah*. Monographs of the Hebrew Union College 23. Hebrew Union College Press, Cincinnati 2000, 78–79). Az *Amarnai levelek* hasonlóképpen beszélnek Yaḥtiriról, Gáza uralkodójáról és Aziruról, Amurru hercegéről. Feltételezhető, hogy Abdi-ḥeba is ilyen „kiképzésben” részesülhetett. Leveleiben többször is találunk utalást katonai múltjára és a fáraóval való kapcsolatára.

⁵⁰ *kīma arḥiš*, „a lehető leggyorsabban”; vö. *kīma mādiš*, „a lehető legtöbb” (CDA 158).

⁵¹ Inḥamu (Enḥamu) neve különböző variációkban jelenik meg: *I15-in4-ḥa-mu/E-en-ḥa-mu*, *Yi-i-in4-ḥa-mu/Ye-e-en-ḥa-mu*, leggyakrabban *Ya-an-ḥa-mu*. A kánaáni Yanḥamu név jelentése „ő [az istenség] megvigasztal” (Rainey, Anson F.: *Canaanite in the Amarna Tablets*, 2.72–73). Yanḥamu a fáraó egyik képviselője (*rābišu*) volt, akivel gyakran találkozunk az *Amarnai levelekben*.

⁵² *ātaršu* < *arāšum* G (perf.), „igényel, követel; óhajt, akar”. Abdi-ḥeba, Jeruzsálem uralkodója valószínűleg azért kéri itt a királyi követet, hogy megtudja, hogy mi a véleménye a királynak arról, hogy az egyiptomi hadsereg lefoglalta azt a házat, amelyre ő igényt tartott. Ama bizonyos „ház” körüli vita, ahová az Inḥamu által küldött sereg Addaya vezetésével beköltözött, az EA 287 levélben is egy fontos téma lesz.

⁵³ Az *Amarnai levelekben* a *ḥaziānu* fölött a *rābišu* áll, aki a fáraó képviselője Szíró-Palesztina régióiban (CAD *ḥ* 163–164; Moran, William L.: *The Amarna Letters*, xxvi–xxvii).

⁵⁴ Értsd: fogja és vigye magával a fáraóhoz azokat a városfejedelmeket, akik ellenségesen viszonyulnak a fáraó-barát jeruzsálemi uralkodóhoz. Abdi-ḥeba és a környező városfejedelmek (*ḥaziānūti*) közötti ellenségeskedés a Jeruzsálemből írt levelek egyik alaptémája (ld. ezt a továbbiakban).

[šipri]²⁹ [h]amutta enū[ma]³⁰ [gy]ors [követet]. Ha meg[h]al[ok],⁵⁵ mi
[am]ūtu mī[na]³¹ [× × × × × × ×] [...]

EA 286: Jeruzsálemi Abdi-ḥeba levele a fáraóhoz

¹ [a]na šarri bēliya qibīma ² umma ¹⁻⁴ Mondd a király[n]ak, az én uramnak:
Abdi-ḥeba ardūkāma ³ ana šitta šēpē Ezt mondja Abdi-ḥeba, a te szolgád: Az én
bēliya šarri ⁴ sebīšu u sebīšu uramnak, a királynak lábainál leborulok
amqutmi hétszer és hétszer.
⁵ manna epšāti ana šarri bēliya ⁶ ⁵⁻⁸ Mit cselekedtem a király, az én uram el-
ikkalū karšiya \ ušārū ⁷ ina pānī len? Megvádolnak engem⁵⁷ (glossza: rágal-
šarri bēli⁵⁶ Abdi-ḥeba ⁸ paṭarmi ana maznak)⁵⁸ az úr király előtt. (Ezt mondják:)
šarri bēlišu „Abdi-ḥeba elpártolt a királytól, az ő urától.”
⁹ amur anāku lā abīya ¹⁰ u lā ummīya ⁹⁻¹⁵ Íme,⁵⁹ ami engem illet, engem nem az
\ šaknanni ¹¹ ina ašri annie ¹² zuruḥ apám és nem az anyám tett királlyá ezen a
šarri dannatu ¹³ ušēribanni ana bīt helyen, (hanem) a király erős karja⁶⁰ vezetett
abīya ¹⁴ ammīnimmi anā·ku· epuš ¹⁵ az én apám házába.⁶¹ Miért követtem vol-

⁵⁵ enūma amūtu, „ha meghalok”; a mātu ige itt valószínűleg G praet. Vö. Rainey, Anson F.: *Canaanite in the Amarna Tablets*, 1.56. A retorikai kérdéshez ld. EA 119:17–18.

⁵⁶ A szokatlan fonetikus komplementum bēli (EN)-ri valószínűleg elírás a LUGAL-ri hatására a várt EN-ia (bēliya) helyett. Vö. Knudtzon, J. A.: *Die El-Amarna-Tafeln*, 1.860; Moran, William L.: *The Amarna Letters*, 327. Csak ebben a levélben jelenik meg, és itt is ebben a formában mindössze háromszor (286:7.15.32).

⁵⁷ ikkalū karšiya. A karšī akālu általában negatív értelmű: „rágalmazni” (vö. CAD k 222–223; viszont ld. Moran, William L.: *The Amarna Letters*, 307, és Rainey, Anson F.: *Canaanite in the Amarna Tablets*, 1.144: „to denounce”). De EA 162:16 azt sugallja, hogy a karšī akālu kifejezést olyan esetben is használják, ahol a vád megalapozott. Végső soron tehát a kontextus dönti el azt, hogy csupán rágalomról (alaptalan vádról) vagy indokolt bevádolásról van-e szó. Hasonlóképpen EA 254:16-ban egy kiegészítő kifejezés, a ḥa-ba-lu-ma jelzi azt, hogy a vád itt alaptalan, sértő, rosszindulatú. Önmagában véve tehát a karšī akālu semleges jelentésű.

⁵⁸ Az ikkalū karšiya magyarázó glosszája, ú-ša-a-ru (ušarrū, vagy az írásmód alapján inkább ušārū), a kánaáni šwr, „megvádolni, rágalmazni” ige akkád paradigma szerint ragozott formája (šāru, D pres. tsz. 3. hn.). Ugyanezt a kifejezést találjuk e levél 21. és 24. soraiban, illetve ugyancsak glosszaként az EA 252:13–15-ben.

⁵⁹ amur. Talán kánaáni mondatszerkesztés. Az amāru, „nézni” imperativusa, amely a héberből is ismert הִנֵּה („íme, nézd”) kezdetű mondatokhoz hasonló bevezető szócska. Ld. a héber הִנֵּה igét hasonló funkcióval (הִנֵּה; Deut 1,8; 11,26). Ld. továbbá Rainey, Anson F.: *Canaanite in the Amarna Tablets*, 3.172–177.

⁶⁰ zuruḥ. Nem akkád, hanem kánaáni szó (vö. héber זָרוּחַ). Vö. EA 287:27. A kar a hatalmat is kifejezi, s ebben az értelemben a Biblia is gyakran használja. Vö. Ézs 40,10; Ez 30,21–22.24–25; Helfmeyer, F. J.: זָרוּחַ. In: *Theologisches Wörterbuch zum Alten Testament*, 2.650–660.

⁶¹ Az „apám háza” itt arra utalhat, hogy Abdi-ḥeba egy jeruzsálemi dinasztia uralkodója volt (vö. 1Kir 13,34; 14,10.14; 15,29; 2Kir 9,7–9; 17,21; Ézs 7,13; Jer 21,12; Ám 7,9). A vazallus főúrként uralkodó fáraónak jelentős szerepe lehetett abban, hogy Abdi-ḥeba király lett apja „házában”. Vö. EA 287:25–28.

\ <i>arna ana šarri bēli<ya></i>	na el é<n> bűnt ⁶² a király, az <én> ur<am> ellen?
¹⁶ <i>adi šarru bēliya iballuṭ</i> ¹⁷ <i>aqabbi ana rābiṣ šarri bēl[īya]</i> ¹⁸ <i>ammīnimmi tarayām[u]</i> ⁶³ ¹⁹ <i>ḫābirī u ḫazi[ānūti]</i> ²⁰ <i>tazayāru^b</i> ²¹ <i>u kinanna</i>	¹⁶⁻²⁴ Addig éljen a király, az én uram, ⁶⁴ hogy (csak) azt mondtam a király, [az én] ur[am] képviselőjének: „Miért szereted a <i>ḫābiru</i> -kat ⁶⁵ és gyűlölöd a város[fejedelmeket]?” ⁶⁶

⁶² *epēšu arna*, „bűnt cselekedni”. A „bűn” itt az ókori Kelet vazallusszerződéseiből és az Ószövetségből is jól ismert politikai konnotációval jelenik meg (vö. 2Kir 18,14). A vazallus főúr elleni lázadás bűnnek minősült, többek között azért is, mert az a két szerződő fél istenei előtt letett hűségesskü megszegését jelentette. Vö. 2Kron 36,13; Ézs 33,8; Ez 17,12–19.

⁶³ *tarayāmu < ra’āmu*, „szeretni”; *tazayāru < za’āru*, „gyűlölni”. Mindkét igénél a *ta-*előképző (egyik szám, II. személy, hímnem) kánaáni hatás (vö. Rainey, Anson F.: *Canaanite in the Amarna Tablets*, 2.39).

⁶⁴ *adi šarru bēliya iballuṭ*. Szó szerint: „amíg a király az én uram él (ezt mondom)” (Knudtzon, J. A.: *Die El-Amarna-Tafeln*, 1.861), de ez a fordítás értelmetlen. A szövegrész minden bizonnyal egy kánaáni esküformula (Moran, William L.: *The Amarna Letters*, 327; Rainey, Anson F.: *Canaanite in the Amarna Tablets*, 2.216). Ehhez hasonlót az Ószövetségben is találunk. A formula tulajdonképpen jelentése: „a király életére esküszöm”. Vö. 1Móz 42,15.16; 4Móz 14,21.28; 1Sám 1,26; 17,55; 2Sám 14,9; 2Kir 2,2.4.6. Hasonló kifejezést találunk a 47–48. sorokban is: *enūma šarru bēliya iballuṭ*, „bizony, él a király, az én uram” (az *adi* és *enūma* itt rokon értelmű; vö. még EA 119:21–23; 256:10–13; 289:37–40). Abdi-ḫebát azzal vádolták, hogy a fáraó ellen lázadt, tehát megszegte vazallusi esküjét. Védőbeszédében azt bizonyítja, hogy ő mindössze a fáraó helytartójának magaviseletét kifogásolta (jogosan), és ezt a megjegyzését most ellene próbálják fordítani. Pedig szó sincs lázadásról, és ezt még esküvéssel is megerősíti.

⁶⁵ A *ḫābiru* az *Amarnai levelek* legtöbbet vitatott kifejezései közé tartozik, különösen a „héber” (יִבְרִי) etnikumjelzővel való kapcsolat miatt. Kik azok a *ḫābiruk*, ez a levelekben folyton megjelenő Egyiptom-ellenes csoport, akikkel Abdi-ḫebának is harcolnia kell? Van-e valami közük a honfoglaló izraelitákhoz/héberrekhez? A *ḫābiru*-témáról számtalan tanulmány született. Ld. pl. Bottéro, Jean: *Le problème des Ḫabiru à la 4e rencontre assyriologique internationale*. Société asiatique, Paris 1954; Uő: *Habiru*. In: *Reallexikon der Assyriologie*, 4.14–27; Greenberg, Moshe: *The Ḫab/piru*. American Oriental Society, New Haven 1955; Loretz, Oswald: *Habiru-Hebräer: Eine sozio-linguistische Studie über die Herkunft des Gentiliziums 'ibrī vom Appellativum ḫabiru*. Beihefte zur Zeitschrift für die alttestamentliche Wissenschaft, 160. De Gruyter, Berlin 1984. A probléma az alapos elemzések ellenére sem jutott nyugvópontra. A *ḫābiruk* a 18–11. század közötti időszakban jelennek meg több mint kétszáz egyiptomi és közel-keleti szövegben. A *ḫābiru* megnevezés olyan csoportot jelöl e szövegekben, amely kiszakadt egy bizonyos társadalmi közegekből, és szervezett formában próbál szerencsét egy másik közösségben. A *ḫābiru* tehát „gyökérvesztett bevándorlók”-ra (uprooted migrants) utal. Ezt látszik megerősíteni a szó etimológiája is. A Mari-szövegek alapján úgy tűnik, hogy a *ḫābiru* névszó a *ḫabārum* igéből származik. Jelentése pedig ez: „vándorolni” (vö. Na’aman, Nadav: *Ḫabiru and Hebrews: The Transfer of a Social Term to the Literary Sphere*. In: uő: *Canaan in the Second Millennium B.C.E.* Eisenbrauns, Winona Lake, IN 2005, 254–255). A név nemcsak kánaáni összefüggésben jelenik meg. Sok más társadalomnak megvolt a maga *ḫābiru*-csoportja. Így minden bizonnyal helyénvaló az a megállapítás, hogy a *ḫābiru* nem etnikumjelző. Viszont az sem kizárt, hogy a bibliai יִבְרִי eredetileg szintén csak szociális státuszjelző volt, s

*ušārū ina pānī šarri bēliya*²² *enūma*
*aqabbi ḫalqatmi*²³ *mātāt šarri bēliya*
*kinanna*²⁴ *ušārū ana šarri bēliya*

²⁵ *u lidēmi šarru*⁶⁸ *bēliya*²⁶ *enūma*
*šakan šarru bēliya*²⁷ *maššarta laqīmi*
²⁸ [gab]bāša Inḫamu²⁹ [× × × × × × × ×]
³⁰ [× × × × × ×]³¹ [× × ×] *māt*
*[M]iṣri*³² [ana] šar[ri] *bēli*³³
*[yān]ūmi maššart[a]*³⁴ [u l]iskin
*šarru ana mātīšu*³⁵ [li]skin *šarru ana*
*mātīšu paṭarat*³⁶ [māt]āt *šarri bēli*
*gab<ba>ša*⁶⁹ Ili-milku³⁷ *iḫalliḡ gabbi*
*māt šarri*³⁸ *u liskin šarru bēlu ana*
mātīšu
³⁹ *anāku aqabbi errubmi*⁴⁰ *itti šarri*
*bēliya u lāmurmi*⁴¹ *šitta inē šarri*
*bēliya u nukurātu*⁴² *dannātu*⁷¹ *ana*
*muḫḫiya u lā ala*⁷² *e*⁴³ *erāba ištu šarri*
*bēliya*⁴⁴ *u litruš ina pānī šarri [u]*⁴⁵

És (íme) így rágalmaznak engem a király színe előtt. Amikor azt mondom: „Elveszett a király, az én uram országa!”,⁶⁷ (íme) így rágalmaznak engem a királynál, az én uramnál.

^{25–38} És tudja meg a király, az én uram, hogy miután a király, az én uram őrséget állított, Inḫamu az egészset magával vitte. [... ...] [E]gyiptom földje a kirá[lynak], az [én] ur<am>[nak]. [Nin]cs őrség. [Ezért] gondoskod[jon] a király az ő országáról! Gondoskod[jon] a király az ő országáról! Elpártolt a királynak, az én uramnak az e<g>ész [ország]ga. Ili-milku⁷⁰ elveszejt a király egész országát. Ezért a király, az (én) ur(am) gondoskodjék az ő országáról.

^{39–47a} Ami engem illet, mondom (magamnak): „Bemegyek a királyhoz, az én uramhoz, hogy személyesen találkozzam a királlyal, az én urammal.”⁷⁴ De heves harcok dúlnak ellenem, és (ezért) nem tudok be-

etnikumjelzői funkciója tulajdonképpen másodlagos fejlemény. Vö. Na‘aman: Ḫabiru, 269: “the social appellation acquired an ethnic meaning”.

⁶⁶ A *ḫābiru* determinatívusza egyes számú (LU₂ *ḫa-bi-ri*; de vö. 56. sor), a *ḫaziānu* determinatívusza pedig többes számú (LU₂.MEŠ *ḫa-zi-[ia-nu-ti]*). A *ḫa-bi-ri* azonban formailag csak többes acc. lehet (*ḫābirī*; vö. CAD *r* 140). A szövegösszefüggésben mind az egyes számnak, mind a többes számnak van értelme. Ugyanis a levél konkrétan egy *ḫābiruról*, Ili-milkuról beszél (vö. 36. sor). Abdi-ḫeba valószínűleg nem általában kifogásolja a királyi képviselő *ḫābirukkal* szembeni magatartását, hanem speciálisan Ili-milkura gondol. A *ḫābirū* (többes szám) jelölheti Ili-milku arzenálját.

⁶⁷ A *mātātu* (KUR.ḫÁ), „országok”, egyes számú, az állítmány azonban többes számú (*ḫalqatmi*).

⁶⁸ Esetleg: *lidēmi šarri* (LUGAL), „tudja meg az én királyom”. Rainey (*Canaanite in the Amarna Tablets*, 1.163–164) szerint a jeruzsálemi írnok leveleiben az „én királyom” (*šarri*) formula egyfajta vocativus. Így a LUGAL logogramma pontos fordítása olykor bizonytalan (EA 286:34–35.38.53; 287:13.17).

⁶⁹ *gab-<ba>-ša*. Vö. Rainey, Anson F.: *Canaanite in the Amarna Tablets*, 1.80.

⁷⁰ Ili-milku (vö. héber מִלְכִי־יְלִי) neve a levelekben általában Milki-ilu, vagy Milkilu formában jelenik meg (vö. héber מִלְכִי־יְלִי). A teofóra (*ilu*) felcserélésére bibliai példákat is találunk (Aházia/Jóaház). A név jelentése kérdéses: Ili-milku, „az én istenem Milku” (király); vö. a következő bibliai nevekkel: מֶלֶךְ, Mólek h isten); Milk(i)-ilu, „az én királyom Él”, vagy „Él (isten) a király”. Milki-ilu Gézer városának vezetője volt.

⁷¹ A *nukurtu* többes számban jelenik meg (*nu-kur-tú*.MEŠ, *nukurātu*), de a hozzá tartozó melléknév logogrammai nem jelölik a többes számot (KALAG.GA = *dannatu* [fem!]).

*lumaššera*⁷² *maššarta*⁴⁶ *u lērub*⁷³ *u lāmur šitta in[ē]*⁴⁷ *šarri bēliya*

\ *enūma šarru bē[līya]*⁴⁸ *iballuṭ enūma ittašū rābi[šū]*⁴⁹ *aqabbi ḫalqatmi mātāt šarr[i]*⁵⁰ *lā tašammeʿū*⁷⁶ *ana yāši*⁵¹ *ḫalqūmi gabbi ḫaziānūti*⁵² *yānūmi ḫaziānu ana šarri bēli*⁵³ *liddin šarru pānīšu ana <šābē> piṭāti*⁵⁴ *u lūšimi šābē piṭāti*⁵⁵ *šarri bēliya yānūmi mātātu ana šarri*⁵⁶ *ḫābirū ḫabat*⁷⁷ *gabbi mātāt šarri*⁵⁷ *šumma ibašši šābū piṭāti*⁵⁸ *ina šatti annīti ibašši mātāt*⁵⁹ *šarri bēli u šumma yānūmi šābū piṭāti*⁶⁰ *[ḫ]alqat mātāt šarri bēliya*

⁶¹ *[an]a tupšar sarri bēliya umma Abdi-ḫeba*⁶² *[a]rdūkāma \ šērīb*

menni a királyhoz, az én uramhoz. Tetsz-szék azonban a királynak, [hogya] küldjön őrseget, hogy bemehessek és személyesen találkozhatnék⁷⁵ a királlyal, az én urammal.

^{47b-60} Bizony, él a király, [az én] u[ram],⁷⁸ hogy bármikor jöttök⁷⁹ (ide) képvisel[ő]k, (és) ezt mondtam (nekik): „Elveszett a kirá[ly] országá”, ők nem hallgattak rám. Elveszték mind a városfejedelmek. A királynak, az (én) ur(am)nak nem maradt több városfejedelme. Figyeljen oda a király az íjászcsapatokra, és jöjjön a királynak, az én uramnak az íjászcsapata! A király országa nincs többé! A *ḫābiruk* kifosztották a király egész országát. Ha lesz íjászcsapat (még) ebben az esztendőben, (akkor) lesz országa (is) a királynak, az úrnak. De ha nem lesz íjászcsapat, (akkor) el[ve]szett a királynak, az én uramnak az országa.

⁶¹⁻⁶⁴ A király, az én uram írnoká[na]k: Ezt mondja Abdi-ḫeba, a te [sz]olgád: [É]kes

⁷² A prec. forma a jeruzsálemi levelekben az asszír paradigmát követi (*lumaššera*; ld. Rainey, Anson F.: *Canaanite in the Amarna Tablets*, 2.24, 213). (*w*)*uššurum*, itt, akár csak a közép-babiloni dialektusban, *muššurum* (vö. CDA 436; itt D. prec. + vent.).

⁷³ *lērub*. A szöveg *le-lu-ub* áll, de ez nyilván téves olvasat (vö. Rainey, Anson F.: *Canaanite in the Amarna Tablets*, 2.25).

⁷⁴ *lāmurmi šitta inē šarri bēliya*. Szó szerint: „hogya lássam a királynak, az én uramnak két szemét”.

⁷⁵ *u litruš ... u lumaššera ... u lērub u lāmur*. A mondatrend felépítése a kánaáni (héber) *wqatal/wayyiqtol* sorozatra emlékeztet. A precativus injunctivusi szerepéhez ld. Rainey, Anson F.: *Canaanite in the Amarna Tablets*, 2.215–216.

⁷⁶ *tašammeʿū a šemū*, „hallgatni/figyelni valakire” (itt az assz. *šamāʿu*, nem összevont formát követi) sajátos, egyes szám, III. személy, hímnem formája. A *ta-* prefixum kánaáni hatás (Rainey, Anson F.: *Canaanite in the Amarna Tablets*, 2.25, 43–45, de nem többes szám, II. személy hímnem, amint azt Rainey, Anson F.: *Canaanite in the Amarna Tablets*, 2.11 fordítja).

⁷⁷ *ḫābirū ḫabat*, az ige egyes számú, a főnév pedig többes számú.

⁷⁸ *enūma šarru bēliya iballuṭ*. Tulajdonképpen: „a király életére esküszöm”. Ld. a 16. sorban található esküformulát.

⁷⁹ *wašūm*, „kijönni” (Gt, ismétlődő cselekvés; vö. Rainey, Anson F.: *Canaanite in the Amarna Tablets*, 2.81–83. A királyhoz „bemenni” (*erēbum*), a király elől elküldött hivatalnokok pedig „kijönni” (vö. EA 244).

awāta^{80 63} [b]anāta ana sarri bēliya szavakat⁸¹ tolmácsolj a királynak, az én
*ḥalqat*⁶⁴ [g]abbi mātāt šarri bēliya uramnak! Elveszett a királynak, az én
 uramnak az [e]gész országa!

EA 287: Jeruzsálemi Abdi-ḥeba levele a fáraóhoz

¹ [ana šar]ri bēliya [qibīma] ² [umma ¹⁻³ [Mondd a kirá]ly[nak,] az én uramnak:
 A]bdi-ḥeba ardūk[āma ana] ³ [šēpē] [Ezt mondja A]bdi-ḥeba, a t[e] szolgád: Az
 bēliya sebī[š]u u sebīšu amqutmi] én uramnak [lábainál leborulok] hét[szer
 és hétszer].
⁴ [amur g]ab<bi> awāta⁸² [ša × × ×] ⁵ ⁴⁻¹⁶ [Nézd m]indazt a szót,⁸⁴ [amelyet ...]
 [ušē]rubūni ana [× × × ×] ⁶ amur [elj]uttattak [...]. Nézd mit csele[ked-
 ipša \ ša ē[pušū] ⁷ šiltāḥa \ [× × × × tek:] nyilat [...] szó/dolog [... ...] jut-
 ] ⁸ [× × × ×] awā[tu] ⁹ [× × × × × × × × tattak el [Qil]tuba.⁸⁵ Tudja meg a [k]i-
 × × ×] ¹⁰ [× × × × × × × × × ×] ¹¹ ana rály, hogy minden ország békeességben
 [Qil]ti ušērubū līde [š]arri ¹² gabbi van (egymással), (de) ellenem harc dúl.
 mātāti šālimū⁸³ ana yāši nukurtu ¹³ u (Ezért) gondoskodjék a király az ő or-
 liskin šarri ana mātīšu szágáról!

⁸⁰ *a-wa-ta*.MEŠ. A fonetikus komplementum többes számra enged következtetni (*awāti*), de a szó szótágírással megadott formája és a hozzá kapcsolódó melléknév (*banāta*) az egyes szám acc. formára utalnak. Vö. EA 287:67; 288:64–65; 289:49.

⁸¹ *awātu banātu*, „szép (ékes, jó, kedves, tisztelettudó) szó”. Vö. EA 287:67; 288:64–65; 289:49. Moran, William L: *The Amarna Letters*, 327 itt az írónki ékesszólásra gondol. Az *erēbum* (Š) + *awāta* jelentése lehet „üzenetet tolmácsolni” (vö. CDA 77).

⁸² *a-wa-ta*.M[EŠ], a komplementum többes számot szorgalmaz, de a szótagolt verzió egyes szám acc.-ra (*awāta*) utal. Vö. EA 286:62–63; 287:67; 288:64–65; 289:49.

⁸³ *šālimū*. A *mātāti* nőnemű forma, a *šālimū* hímnemű. De vö. 15. sor: *Lakiši* (nőnem, egyes szám) *iddimū* (nőnem, többes szám). Az állítmány hímnemű formáját az indokolja, hogy az írónk nem az országról vagy a városról, hanem implicite annak lakóiról beszél. Hasonló inkongruenciával a héberben is találkozunk (vö. pl. Ézs 18,1–2: הַשְּׁלֵמִים [...] רָרָא).

⁸⁴ Vagy: „mindazt a dolgot”. Nem világos, hogy a töredékes szöveg kiról és miről beszél. A levél utalhat a király szavára, amelyet eljuttatott (*ušērubūni*; D pret. egyes szám, III. személy, hímnem + subj. -u- + vent.) Jeruzsálemben (vö. EA 144:13–15; 145:11–13; így rekonstruálja Izre’el), vagy arra a dologra, amelyet Abdi-ḥeba ellenségei követtek el. A következő versek inkább ez utóbbi értelmezést valószínűsítik (vö. Moran), annál is inkább, mert a szó (*awāta*, 4. sor) és tett (*ipša*, 6. sor) egymással párhuzamban ugyanannak az ellenséges csoportnak a kétféle tevékenységét jelezheti. Továbbá: az első töréspont mindenképpen a cselekmény alanyát vagy alanyait azonosította, aki(k) egyúttal a 6. sor igéjének alanya(i) is. Albright (*Akkadian Letters*. In: Pritchard, James (szerk.): *Ancient Near Eastern Texts Relating to the Old Testament*. Princeton University Press, Princeton ³1969, 488) és Moran (*The Amarna Letters*, 328) Milkilu (Gézer vezetője) és Tagu (Gát-kármel vezetője) ténykedéseire gondol, akik sereget és hadiszerszámokat (vö. nyilat) szállítottak (*erēbum* Š) Qiltu városának, akivel Abdi-ḥeba állt harcban. Bár az EA 289 szerint nem zárhatjuk ki ezt a rekonstrukciót, Abdi-ḥeba nem sokkal később megemlíti Milkilut, de ott egy másik tette miatt marasztalja el (vö. 29–31. sorok). Nem kizárt, hogy a töredékes szöveg itt inkább

¹⁴ *amur māt* [G]azri māt Ašqaluna ¹⁵ u L[aki]ši iddinnū ana šāšunu ¹⁶ akalē šammē u mimma \ maḥzirāmu ¹⁷ u liskin šarri⁸⁶ ana šābē piṭāti u ¹⁸ lumaššera šābē ana amēlē ¹⁹ ša ippušū arna ana šarri bēliya ²⁰ šumma ibašši ina šatti annīti ²¹ šābū piṭātū u ibašši mātātu ²² [u] ḥaziānu ana šarri bēliya ²³ [u] šumma yānu šābū piṭātū yānūm[i] ²⁴ mātātu u ḥaziānūti ana šar[ri]

²⁵ [a]mur māt Urušalim annīta ²⁶ lā abīya⁸⁹ u lā ummīya ²⁷ [n]adnanni \ qāt \ zuruḥ [šarri da]nnatu ²⁸ nadnanni ana yāši ²⁹ amur ipša anniu ipši Milki-Ili ³⁰ u ipši mārī Lab'ayu ³¹ ša nadnū māt šarri <ana> ḥābirī

¹⁴⁻²⁴ Nézd [G]ézer országát és Askelon országát! L[áki]s adott nekik élelmet, olajt és mindazt, amire szükségük van.⁸⁷ És gondoskodjék, királyom, íjászcsapatokról, és küldjön sereget azok ellen, akik bűnt követnek el⁸⁸ a király, az én uram ellen. Ha lesznek (még) ebben az esztendőben íjászcsapatok, akkor lesznek országai [és] lesz városfejedelme is a királynak, az én uramnak. [De] ha nem lesznek íjászcsapatok, akkor ne[m] lesznek országai és városfejedelmei sem a kirá[ly]nak.

²⁵⁻²⁸ [N]ézd Jeruzsálem országát!⁹⁰ Nem apám és nem anyám [a]dta (azt) nekem, (hanem) [a király e]rős karja⁹¹ adta (azt) nekem.

²⁹⁻³¹ Nézd ezt a cselekedetet, Milki-Ilu cselekedetét és Lab'ayu fiainak cselekedetét, akik odaadták a király országát a ḥābiruknak!⁹²

Lákis ténykedéseiről beszél, aki a következő bekezdés szerint ugyanúgy bánik két másik várossal is. Ld. a továbbiakban.

⁸⁵ Qiltu, a bibliai קִילְטוּ városával azonosítható (Józs 15,44; 1Sám 23,1 pass.; 1Krón 4,19; Neh 3,17–18), Jeruzsálem és Lákis között. A szöveg később Lákist úgy említi, mint amely Gézert és Askelont is támogatja fáraóellenes politikájában. Így elképzelhető, hogy ez volt az a város, amely üzenetet és katonai segítséget küldött Qiltuba is. Abdi-ḥeba panasza is (12–13. sorok: „mindenki békében van, de ellenem harc dúl”) ezt erősíti meg. Gézer, Askelon, Sikem, Qiltu és Lákis mind Jeruzsálem környékén helyezkednek el, mintegy 50 km-es körzetben.

⁸⁶ *šarri* (LUGAL-ri), nem *šarru*. Vö. EA 286:34.35.38. Az „én királyom” egyfajta vocativus. Ld. EA 286:25; 287:34.42.48.57.60.78.

⁸⁷ *maḥzirāmu* (*maḥsirāmu*), kánaáni kifejezés; ld. a héber מְחִסֵּר, „a szükséges dolog, szükség”. A -mu (vö. héber מו) birtokraghoz ld. Rainey, Anson F.: *Canaanite in the Amarna Tablets*, 1.88, 92.

⁸⁸ Az *epēšu arna*, „bűnt cselekedni” politikai konnotációjához ld. EA 286:14–15.

⁸⁹ *abīya* (AD.DA.A.NI). Vö. EA 288:13.15 és Moran, William L.: *The Syrian Scribe of the Jerusalem Amarna Letters*, 163.

⁹⁰ Az akkád szöveg a KUR és URU determinatívuszokat (váltakozó sorrendben) egyaránt használja. Ez a használati forma is utal Jeruzsálem városállami státuszára, ti. arra a struktúrára, amelyben egy központi város önálló fejedelemséget alkotott a hozzá tartozó falvakkal együtt.

⁹¹ A kánaáni *zuruḥ* az akkád *qātu* (ŠU) glosszája. Vö. EA 286:12.

⁹² Vö. EA 289, amely arról beszél, hogy Lab'aya fiai odaadták Sikemet (saját városukat) a ḥābiruknak.

³² *amur šarru bēliya šaduq ana yāši* ³³ ^{32–37} Íme, a király, az én uram, az én igazsá-
aššum kašiyī lišālmī ³⁴ *šarrī rābiši* ságom⁹³ a kúsiták⁹⁴ dolgát illetően.⁹⁵ Kér-
enūma dannu bitu maḡal ³⁵ *u uba*⁹⁶ dezze csak meg, királyom, a képviselőket,
arna kabta rabā ³⁶ *[la]qaḡū* hogy⁹⁶ nagyon erős volt-e a ház? De ők
unūtāšunu u ašru ³⁷ *[e]mid ūreʿe * súlyos és nagy bűnt kíséreltek meg. El-
gaggīm[i] [ve]tték a kellékeiket,⁹⁷ pedig én fektettem
 le a tető (glossza: tető⁹⁸) [g]erendáit.⁹⁹

⁹³ *šaduq ana yāši*. Vö. 77–78. sorok. A *šaduq* nem akkád, hanem kánaáni szó (vö. a héber פֶּדָוּךְ szóval). CAD § 59 szerint így fordítandó: „nézze meg a király, az én uram, hogy igazam van” (vö.). Azonban az *ana yāši* dat. szerkezete miatt ez nem valószínű. Ugyanez érvényes Rainey, Anson F.: *Canaanite in the Amarna Tablets*, 2.306 értelmezésére is: „I have a just case”. A 77–78. sorok más sorrendet mutatnak: *šaduq šarrī bēliya ana yāši*. A *šaduq* itt mindenképpen állítmány értékű, állapotot jelző igei melléknév (stat.) egyes szám, III. személy hímnem („ő igaz”). A qatul formát általában állapotot jelző igékkel használják a nyugatsémi dialektusokban (vö. Rainey, Anson F.: *Canaanite in the Amarna Tablets*, 2.296). A *šaduq* itt csak egyes szám, III. személy hímnem lehet, és a 32–33 és 77–78. sorok szerkezetét figyelembe véve a kijelentés csak a fáraóra vonatkozhat: *šarru bēliya šaduq ana yāši*, „a király, az én uram az én igazságom” [szó szerint: „ő (legyen?) igaz hozzám”]; vö. יהוה ידע, „Jahu az én igazságom”; ⁹⁴ *ʾAbiḡaduq*, ‘Amḡiḡaduq]. Abdi-ḡeba mondatának az a lényege, hogy azokban a dolgokban, amelyekről beszél, a király mondja ki a végső szót. Ő legyen az, aki igazságot szolgáltat. Erre utal a következő mondat, amely arra buzdítja a királyt, hogy a saját képviselőit kérdezze meg, és döntsön annak alapján, amit tőlük hall, és ne csupán Abdi-ḡeba panasza alapján.

⁹⁴ *Kaši* az Egyiptomtól délre elterülő, az Ószövetségbe Kús földjeként ismert területet jelöli. A Nílus felső folyásának lakói zsoldosokként szolgáltak az egyiptomi hadseregben. Kús földjéhez ld. Balogh Csaba: Kús földje és kúsiták az Ószövetségben. In: *Református Szemle* 103 (2010), 577–604.

⁹⁵ A CAD a szöveget úgy tagolja, hogy az *aššum kašiyī* („a kúsiták dolgát illetően”) részt még az előbbi mondathoz kapcsolja: „I am right about the people of K.”). Ez a megoldás nem valószínűtlen, lévén, hogy az *amur*, „íme, nézd” felszólítás általában egy új témát szokott bevezetni Abdi-ḡeba leveleiben.

⁹⁶ *enūma*. Rainey (*Canaanite in the Amarna Tablets*, 3.80) szerint az *enūma*-mondatrész itt a *šaʾālu* ige tárgyát képezi, és azzal egységet alkot. Vö. EA 155:66–67; 208:10–14; 296:30.

⁹⁷ *laqaḡū unūtāšunu*, „vették/elvitték a kellékeiket/egyvereiket”. Az *unūtāšunu* birtokragja a többes szám ellenére az Abdi-ḡeba által emlegetett ház kellékeire utalhat (pl. a tartóoszlopokat/gerendákat). Úgy tűnik, a távozó kúsiták magukkal vitték ezeket, hogy majd újból felhasználhassák őket (?). Ld. a továbbiakban.

⁹⁸ *gaggu*. Kánaáni glossza az akkád kifejezéshez. Vö. héber נֶסֶךְ, „tető”.

⁹⁹ Ez a mondat igen nehezen értelmezhető. A *šerū* (I) ige azt jelentheti, hogy „eltűnni; menedéket keresni” (CAD § 2.330; CDA 368). Moran így fordít: „(Vették az eszközeiket), nekem pedig egy tetőtartó mellett kellett menedéket keresni” (Moran, William L: *The Amarna Letters*, 328). De a mondatnak így nincs sok értelme, s nem világos, hogy ebbe az összefüggésbe az erős ház hogyan illik bele. Van egy másik *šerū* (II) ige is, amelynek valószínű jelentése „lefektetni” (pl. gerendát; CDA 368; CAD § 2.330). A kontextus véleményem szerint inkább ezt az utóbbi értelmezést valószínűsíti. Vö. *imdu*, „tartóoszlop, tartógerenda”, *ūru*, „tető”. A 34. sor is arról szólt,

38 [×] *umaššerū*¹⁰⁰ *ina māt* [× ×]³⁹ [×³⁸⁻⁴³ [...] elküldték [...] országába *ti-ta-lu-t*
 ×]¹⁰¹ *ti-ta-lu itti* [× × × ×]⁴⁰ [*ana*] (?)¹⁰³ [...] -val, szolgálat [végett]. Legyen
ardūti liskinmi [šarri]⁴¹ *ana šāšunu* \ gondja [a királynak] rájuk! Szorongat-
tašaqa[’ū]⁴² *mātātu ina qātīšun*[u u]⁴³ já[k]¹⁰⁴ az országokat. Érdeklődjön csak,
lišālmi šarri ana šāšu[nu] [× × ?]¹⁰² királyom, eze[k] felől! [...?]
⁴⁴ *mād akalē mād šamnē mād lubšāti* ⁴⁴⁻⁵² Volt sok ennivaló, olaj és ruházat.
⁴⁵ *adi ētelli Pa’uru rābiš šarri*⁴⁶ *ana* Mire Pa’uru, a király képviselője feljött
*māt Urušalim paṭāri*⁴⁷ [*A*]*ddaya adi* Jeruzsálem országába, [*A*]*ddaya* elment
*maššarti ue’ē*¹⁰⁵ ⁴⁸ [ša i] *ddin šarru* azzal az őrséggel és a katonákkal¹⁰⁶ együtt,
*lidēmi šarri*⁴⁹ [*iq*]*bi ana yāši Addaya* [amelyeket] a király adott (nekem).¹⁰⁷

hogy „a ház igen erős volt”, amely arra utal, hogy a kúsiták valami olyat tettek, ami ezzel összefüggésben áll.

¹⁰⁰ Knudtson, J. A.: *Die El-Amarna-Tafeln*, 1.866, itt [u lu]-*uz-ma-še-ru-t* olvas. Viszont különös a prec. többes szám („nosza küldjenek”). A fáraót Abdi-ḥeba egyes számban szólítja meg.

¹⁰¹ Csak a többes szám jele látható.

¹⁰² Knudtson szerint a töredékes szöveg itt még tartalmazhatott néhány írásjelet.

¹⁰³ Knudtson olvasatában itt *ti-ta-lu* áll, de ennek a kifejezésnek az értelmét eddig még nem sikerült megfejteni. Az emendációs javaslatokhoz ld. Moran, William L.: *The Amarna Letters*, 329–330. A *ta-lu/tallu*, „gerenda, tartóoszlop” mindenesetre beleillene a kontextusba. Csak spekulálni lehet arról, hogy a kúsiták vajon a Jeruzsálemben szétszedett ház darabjait küldték el egy másik városba. Azonban a szöveg rekonstrukciója és így végső értelme is bizonytalan marad.

¹⁰⁴ A *tašaqa*[’ū] talán egy újabb kanaánizmus. Ezt a szót Moran, William L.: *The Amarna Letters*, 330 a héber צור, „szorongatni” kifejezéssel hozza összefüggésbe, és egy kánaáni *yaqtula* derivációnak tartja. Vö. *tarayāmu* és *tazayāru* EA 286:18.20-ban. A *ta-* előképző és *-ū* toldalék többes szám, III. személy, hímnem formához ld. Rainey, Anson F.: *Canaanite in the Amarna Tablets*, 2.45. Az *ina qātīšunu* (vö. 74. sor) kánaáni kifejezés (vö. a héber דָּלָל-dal).

¹⁰⁵ A kifejezés itt többes számban is állhat (az egyes szám determinativus [LÚ] ellenére).

¹⁰⁶ *ue’ē* / (többes szám gen., vagy egyes szám gen. *ue’e*). A *maššarti ue’ē/ue’e* st. cstr. is lehet (vö. Rainey, Anson F.: *Canaanite in the Amarna Tablets*, 2.384: „garrison troops”). Vö. EA 285:6; 287:69.

¹⁰⁷ Az *ētelli* Gt pres. forma (*elū*, G „felmegy, feljön”; Gt elváló jelentésárnyalat). A mondatok kohéziója vonatkozásában itt nagy a bizonytalanság. A Paqruru-epizód (45–46. sorok) Moran és Rainey a megelőző sorhoz kapcsolja: „Legyen elegendő étel, olaj és ruházat, amíg (f)eljön Paqruru, a király képviselője.” Ez a kapcsolat és értelmezés nyelvtanilag helyesnek tűnik (a 43. sor végének tartalmát nem ismerjük pontosan). De az *adi ētelli*, „amíg feljön” jelen idejű fordítás tartalmilag kevésbé illik a 50–52. sorokhoz, amelyben a jeruzsálemi uralkodó arra kéri a fáraót, hogy küldjön egy királyi tisztviselőt és őrséget Jeruzsálembe. Az *annikānu* még hangsúlyozza is, hogy a fáraó „pontosan ide” (azaz Jeruzsálembe) küldje a tisztviselőjét. Értelemszerűen, Abdi-ḥeba egyelőre még nem tudhatja, hogy kérése meghallgatásra talál-e a királynál, vagy sem. A fenti fordítást, amely a Paqruru eljövetelét múltbeli eseményként értelmezi és azt Addaya távozásához kapcsolja, azért tartom valószínűbbnek, mert az jobban beleillik a kontextusba. Paqruru, a királyi tisztviselő már járt Jeruzsálemben, röviddel azután, hogy Addaya eltávozott. Valószínűleg Paqruru az a tisztviselő (*rābišu*), aki további

- ⁵⁰ [a]mur paṭranni lā tizibši ⁵¹ [šatti] Tudja meg, királyom, hogy Addaya ezt
annīta muššeranni maššarta ⁵² [u] [mo]ndta nekem: „[Í]me, elküldött engem
rābiš šarri muššera \ annikānu (máshová)”. Ne hagyj magára azt,¹⁰⁸ ha-
nem küldj őrséget még ebben az [évben,
és] a király képviselőjét küldd ide!
- ⁵³ [qīšt]ī muššerti¹⁰⁹ ana šarri bēl[īya] ⁵³⁻⁵⁹ [Ajándéko]kat küldtem a királynak, [az
⁵⁴ [×] ašīrū 5 līmē [× ×] ⁵⁵ 8 ubilīmi én] ur[am]nak: [x] hadifogyot,¹¹⁰ 5000 [...]t,
ḥarrānāt ša[rri] ⁵⁶ laqī[h]ū ina 8 (karaván)vezért a kir[ály] karavánjaihoz,
ug[ā]ri \ šadē [ana] ⁵⁷ Yaluna līdēmi de elfo[g]ták (őket)¹¹¹ az Ajalon¹¹² városa
šarri bēlīya ⁵⁸ lā ala”e \ muššera [felé] levő mezőn (glossza: mező¹¹³). Tudja
ḥarrāna ⁵⁹ ana šarri bēlīya aššum meg a király, az én uram, hogy nem tudok
lamādēka karavánt küldeni a királynak, az én uram-
nak. Tudomásodra szolgál.¹¹⁴
- ⁶⁰ amur šarri šakan šumšu ⁶¹ ina māt ⁶⁰⁻⁶³ Íme, királyom örökre Jeruzsálem or-
Urušalim ana dāriš ⁶² u lā ile”e szágába helyezte az ő nevét, ezért nem
ezābiša ⁶³ māt Urušalim hagyhatja el azt, Jeruzsálem országát.¹¹⁵

információval tud szolgálni a fáraónak a kúsiták dolgairól (vö. 32–37. sorok). A Paqruru-epizódot (45–46. sorok) talán össze kell kapcsolnunk a megelőző 44. sorral. Abdi-ḥeba azt bizonygatja, hogy Jeruzsálemet nem azért hagyták el a kúsiták vagy Addaya serege, mert nem volt ennivalójuk és ruházatuk. Az *adi* kezdetű mondatok retrospektív jelentéséhez ld. Rainey, Anson F.: *Canaanite in the Amarna Tablets*, 2.412, 3.68 (vö. 2.100!).

¹⁰⁸ A nőnemű tárgyrag Jeruzsálem városára utal. Mitután a fáraó csapatai elhagyták a várost, a fejedelem arra kéri a fáraót, hogy sürgősen küldjön más csapatokat, ne hagyja magára a várost. Vö. Moran, William L.: *The Amarna Letters*, 328, 330.

¹⁰⁹ A kánaáni *-ti* egyes szám I. személyű raghoz ld. Rainey, Anson F.: *Canaanite in the Amarna Tablets*, 2.287.

¹¹⁰ Rainey, Anson F.: *Canaanite in the Amarna Tablets*, 2.290 *ašīrū*-t (*a-šī-ru*) olvas az *ašīrū* (*a-si-ru*) helyett, amelynek jelentése „gyalogos sereg”. Viszont nem valószínű, hogy Abdi-ḥeba sereget küldött volna Egyiptomba, amikor minden levele arról szól, hogy katonai erősítésre van szüksége. Egy másik levelében (EA 288:21), amely Abdi-ḥeba fáraónak szánt ajándékairól ír, ugyanezt a szót találjuk. Az *a-si-ri*, „fogyok” itt is valószínűbb, mint az *a-šī-ri*, egyrészt a küldemény ajándék jellege miatt, másrészt azért, mert a szöveg az *ašīrū* mellett a szolgálányokat is említ.

¹¹¹ A *laqāḥu*, az akkád *laqū* kánaáni formája (vö. a héber לקל igével). A *laqīḥū* a qatal alaptörzs passzív formája (qatil; vö. Rainey, Anson F.: *The Amarna Letters*, 2.290, 304).

¹¹² *āl* (URU) *ia-lu-na^{ki}*, Ajalon. Vö. Józsa 10,12; Bír 1,35; 1Sám 14,34; 2Krón 11,10.

¹¹³ *šadē*. Valószínűleg kánaáni szó; vö. héber ידש/הדש.

¹¹⁴ *aššum lamadēka*. Az *aššum*, „miatt” előjárósó itt az *ana*, „céljából, végett” prepozícióhoz hasonló szereppel jelenik meg. Vö. EA 301:21–23 és Rainey, Anson F.: *Canaanite in the Amarna Tablets*, 2.406.

¹¹⁵ A 60–63. sorok az Ószövetség egyik klasszikus teológiai szemléletére emlékeztetnek, amely szerint JHVH, Izráel Istene nevét (יהוה) Jeruzsálembe, a jeruzsálemi templomba helyezte (יהוה). Vö. 5Móz 12,5,21; 14,24; 1Kir 9,3; 11,36; 14,21 (12Krón 12,13); 2Kir 21,4,7 (12Krón 33,7); 2Krón 6,20. Abdi-ḥeba levele szerint a fáraó nevének Jeruzsálembe helyezése azt jelenti, hogy a város a fáraó tulajdona. Hasonló képzetet rögzíthet a bibliai párhuzam is. Ld. továbbá EA 288:5–6.

<p>64 <i>ana tupšar šarri bēliya</i> 65 <i>qibīma umma Abdi-ḥeba ardūkāma</i> 66 <i>ana šitta šepē amqutmi ardūka anūki</i>¹¹⁶ 67 <i>šērib awāta banāta</i> 68 <i>ana sarri bēliya</i> 69 <i>ue'e šarri anūki</i> 70 <i>matti ana kâta</i></p>	<p>64–70 Mondd a király, az én uram írnokának: Ezt mondja Abdi-ḥeba, a te szolgád: Leborulok lábai(d)nál, szolgád vagyok én. Ékes szavakat tolmácsolj a királynak, az én uramnak. A király katonája vagyok én; meghalnék(?) érted.¹¹⁷</p>
<p>71 <i>u teppašā</i>¹¹⁸ <i>ipša lamna</i> 72 <i>ana muḥḥi amēlê mât Kāši</i>¹¹⁹ 73 <i>[u]bāna lā dikāti</i>¹²⁰ 74 <i>[i]na qāt amēlê mât Kāši</i> 75 <i>[i]na libbi bītīya \ li[šāl]</i> 76 <i>šarru ana šâš[unu]</i> 77 <i>[sebī]šu u sebīšu [saduq]</i> 78 <i>[šarr]i bēliya ana yâ[ši]</i></p>	<p>71–78 Gonosz tettet követtek el ellenem a kúsiták. Egy hajszálon múlt, hogy meg nem öltek (glossza: megölettem) a kúsiták¹²¹ az én házam[b]an. [Érdeklőd]jön csak a király ez[ek] felől! [Hét]szer és hétszer [a kirá]ly, az én uram az é[n igazsá]gom.]</p>

¹¹⁶ Az akkád *anāku* helyett itt (és a 69. sorban) a kánaáni *anūki* áll (vö. héber אָנֹכִי).

¹¹⁷ *ma-at-ti / ma-ad-di / ma-at-ti/ti*. A mondat értelme rendkívül bizonytalan. Rainey szerint a *-ti* itt is az egyes szám I. személy ragja (*Canaanite in the Amarna Tablets*, 2.286). A szó olvasata és értelmezése vonatkozásában eltérnek a vélemények. Moran a *ma-at-ti* szót némi habozással a héber מִמֶּיךָ, „mindenkor” kifejezéssel hozza összefüggésbe (vö. akkád *matīma*, „mindig”): „mindig a tiéd vagyok” (*The Amarna Letters*, 330). Ám véleménye a szó jelenlegi formája miatt is kérdéses marad. Albright a *matū*, „kicsinynek, jelentéktelennek lenni” igét látja itt (*Akkadian Letters*, 488). Az *ana* ebben az összefüggésben az összehasonlítást szolgálja („mint”; vö. CDA 205). Azonban a *matū* ige G. pret. egyes szám I. személy (*ma-ti-ti*) nem felel meg a jelenlegi helyesírásnak (*ma-at-ti*; a G durat. egyes szám I. személy *amatti* lenne). Rainey (*Canaanite in the Amarna Tablets*, 1.62; 2.286, 364) a *mātu*, „meghalni” kifejezésből származtatja ezt a szót, és így fordít „meghálnék érted”. Ugyanez a kifejezés EA 289:50-ben is megjelenik a *magal*, „nagyon” határozószóval együtt (*ma-at-ti ma-gal a-na ka-taš*). Ez utóbbi szókapcsolat miatt Moran (*The Amarna Letters*, 330) valószínűtlennek tartja, hogy itt a *mātu*, „meghalni” igéről lenne szó (nem lehet „nagyon meghalni”). Azonban a *magal*-t nyomatékosító szóként is értelmezhetjük: „őszintén, komolyan”. Vö. EA 193:7: *lū našrāku magal*, „bizony, komolyan öröködöm” (CAD *m* 1.30). Ld. még Rainey, Anson F.: *Canaanite in the Amarna Tablets*, 2.364: “I would readily die for you”.

¹¹⁸ A *teppašā* asszír G. pres. forma, kánaáni többes szám, III. személy hímnem *t*-előképzővel. Vö. Rainey, Anson F.: *Canaanite in the Amarna Tablets*, 2.24, 43.

¹¹⁹ *ka-ši* és nem *ka-si*. A 33. és 74. sorokban *ka-ši* található. Egyértelmű, hogy ugyanarról az etnikumról, a kúsitákról van itt szó.

¹²⁰ GAZ *dī₁₂-ka-ti*. A *dikāti* a GAZ (*dikū*, G „megölni”) logogramma glosszája (vö. EA 132:44; 288:41.45; ld. még 288:60: BA.UG7 *ni-mu-tu₄*). A *dikāti* (*dī₁₂-ka-ti*, nem *de₄-ka-ti*) a GAZ logogrammat magyarázza (az amarnai glosszák ilyen szerepéhez ld. Rainey, Anson F.: *Canaanite in the Amarna Tablets*, 1.35). A *dikāti* a kánaáni qatal alaptörzs passzívuma + *ā* + egyes szám I. személyű *-ti* rag. Ld. még EA 132:44; 288:41.45. Vö. Rainey, Anson F.: *Canaanite in the Amarna Tablets*, 2.25, 285, 288, 304–305.

¹²¹ *addik \ dekāti ina qāt amēlê*. Szó szerint: „megölettem az ő kezeik által”. Az *ina qāti* kánaáni kifejezéshez ld. a 42. sort (vö. héber אֶתְּ).

EA 288: Jeruzsálemi Abdi-ḥeba levele a fáraóhoz

¹ [a]na šarri bēliya šamši[ya
q]i[bīma] ² umma Abdi-ḥeba
ardūkāma ³ ana šitta šēpē šarri bēliya
sebišu ⁴ u sebišu amqutmi
⁵ amur šarru bēliya šakan ⁶ šumšu
ana mūši šamši ⁷ u irbi šamši ḥanpa
⁸ ša iḥnupū ana muḥḥiya

⁹ amur anāku lā ḥaziānu ¹⁰ ue'u
<anāku> ana šarri bēliya ¹¹ amur
anāku ruḥi šarri ¹² u ubil bilat šarri
anāku ¹³ yānūmi abīya yānūmi ¹⁴
ummīya zuruḥ šarri dannatu ¹⁵
šakn[anni] ina bīt abī[ya]
¹⁶ [x x x x x x x x x x] ¹⁷ kašad ana
muḥḥiya qa[di x] ¹⁸ nadnāti 10
ardūti [ana] qāt[išu] ¹⁹ Šuta rābiš
šarri kaš[ad] ²⁰ [a]na muḥḥiya 21
maruāti¹²⁶ ²¹ 80 asīri nadnāti ²² [a]na
qāti Šuta qīšat šarri bēliya
²³ limlikmi šarri ana mātīšu ²⁴ ḥalqat
māt šarri gabbāša ²⁵ šabātanni
nukurtu ana yāši ²⁶ adi mātāti Šēri
adi āli Ginti-kirmil ²⁷ šalmu ana
gabbi ḥaziānūti ²⁸ u nukurtu ana
yāši ²⁹ epšāti enūma ḥābiri ³⁰ u lā
ammar šitta inā šarri ³¹ bēliya kī
nukurtu ³² ana muḥḥiya šaknāti ³³

¹⁻⁴ [Mondd] a király[n]ak, az én uramnak
és nap[omn]ak: Ezt mondja Abdi-ḥeba, a
te szolgád: A királynak, az én uramnak lá-
bainál leborulok hétszer és hétszer.

⁵⁻⁸ Íme, a király, az én uram odahelyezte
nevét, ahol felkel a nap és ahol lenyug-
szik. (Nézd)¹²² azt az aljasságot, amelyet
elkövettek¹²³ ellenem.

⁹⁻¹⁵ Íme, én nem(csak) városfejedelem va-
gyok, hanem a király katonája.¹²⁴ Íme én a
király barátja¹²⁵ vagyok és a király adófi-
zetője. Ami engem illet, engem nem az
apám, sem az anyám, hanem a király erős
karja hely[ezett az én] apám házába.

¹⁶⁻²² [...] megérkezett hozzám [...-val]. Át-
adtam [n]eki 10 szolgát. Šuta, a király kép-
viselője megérke[zett] hozzám. Átadtam
Šutá[n]ak a királynak, az én uramnak
szánt ajándékképpen 21 fiatal lányt és 80
hadifoglyot.

²³⁻⁴⁰ Gondoskodjék, királyom, az orszá-
gáról! Elveszett a király egész országa.
Háborúban áll(nak) velem, harc dúl el-
lenem.¹²⁸ Šēri földjéig, Gát-kármel városá-
ig¹²⁹ minden városfejedelem békekességben
él, ellenem pedig harc dúl. Úgy cselek-
szem, mint¹³⁰ egy ḥābiru:¹³¹ nem találkozom
személyesen a királlyal, az én urammal,

¹²² Az *amur* ige az 5. sorban jelenik meg. Vagy a király leírását kell zárójelnek tekin-
tenünk, vagy még egyszer be kell szúrunk ide is az *amur* igét (ez utóbbi megoldáshoz
ld. Rainey, Anson F.: *Canaanite in the Amarna Tablets*, 3.170). A *ḥanpa ša iḥnupū* frázist
Moran alanyi mondatként kezeli („aljasság az, amit elkövettek ellenem”; *Amarna Letters*,
331). A *ḥanpa* acc. formája miatt ezt a megoldást kevésbé tartom valószínűnek.

¹²³ *ḥanpa ša iḥnupū*. A *ḥanpu* talán kánaánita szó; jelentése: „aljasság, szemétség”.
Vö. héber חָנָפָה, „beszennyezett, bemocskolt; profanizált”.

¹²⁴ Vö. EA 285:5–6. A fordításhoz ld. Rainey, Anson F.: *Canaanite in the Amarna Tablets*,
3.172, 206, 256.

¹²⁵ *ruḥi šarri*, „a király barátja, a király kísézője” (*ru-ḥi* vagy *ru-ḥi*; vö. héber רֶחַץ, רֶחַץ,
רֶחַץ; 1Móz 26,26; 2Sám 15,37; 16,16; 1Kir 4,5). Ez az elnevezés, amellyel Abdi-ḥeba a
fáraóhoz való viszonyát írja le valószínűleg Egyiptomban is ismert volt (*rh nswt*). Vö.
Donner, Herbert: *Der „Freund des Königs”*. In: *Zeitschrift für die alttestamentliche
Wissenschaft* 73 (1961), 273–274; Fox, Nili S.: *In the Service of the King*, 79.

¹²⁶ MÍ.DUMU.MÍ.MEŠ. Alternatív olvasat: *ṣuḥārāti*, „fiatal (szolga)lány”.

*enūma eleppi ina libbi tâmti*³⁴ *qāt* mert harc dúl ellenem. Úgy vagyok (itt),
*zuruḥ šarri dannatu*³⁵ *tileqqe māt* mint hajó a tenger közepén. A király erős
*Nahrīma*³⁶ *u māt Kaši*¹²⁷ *u inanna*³⁷ karja ([glossza:] kar) elfoglalja Mitanni¹³²
*ālāni šarri*³⁸ *tileqqe'ū ḥābirū* országát és Kús országát, de most a király
városát elfoglalják a *ḥābiruk*.

¹²⁷ A *ka-pa-ši* (nem *ka-pa-si*; vö. 287:72) olvasat bizonyára elírás; esetleg *ka-a-si* akart lenni (Moran, William L.: *The Amarna Letters*, 332). Az *Amarnai Levelekben* a Kaši földrajzi név Kús földjét jelenti.

¹²⁸ Knudtzon és Moran a *šabatu* igét a *gabbāša*-val kapcsolja össze (Knudtzon, J. A.: *Die El-Amarna-Tafeln*, 1.871: „Das ganze nimmt man mir”; Moran, William L.: *The Amarna Letters*, 331: „All of it has attacked me”). Knudtzon fordítása nem elfogadható sem nyelvtani, sem tartalmi szempontból (*šabatu* + *-am* + *-ni*, acc. rag; a király egész országa soha nem volt Abdi-ḥebaé; vö. Moran, William L.: *The Amarna Letters*, 332). A *šabatu* igének lehet ugyan reciprok jelentése is Gt törzsben („egymással harcolni”; szó szerint „egymást megragadni”; vö. Moran és CAD § 34: *šabātu* 9a), de itt G (és nem Gt) stat. jelenik meg. Feltűnő továbbá, hogy a *gabbāša* nőnemű alany egy G stat. egyes szám, III. személy, hímnem formájú állítmányhoz kapcsolódik, bár erre vannak még példák (vö. EA 287:12). Más helyen azonban azt látjuk, hogy a *mātum* és a *gabbāša* ugyanabban a mondatban jelenik meg (vö. EA 286:35–36.56.63–64). Valószínűbbnek tartom, hogy a *ḥalqat māt šarri gabbāša*, „elveszett a király egész országa” itt is egyetlen egységet alkot, a *šabatanni* pedig új mondatot kezd. Az ige fordítására nézve két lehetőség van: 1) CAD § 24–34 szerint a *šabātu* (G) megjelenik idiómákban is. CAD § 28 pedig néhány konkrét példát ad arra, hogy a *šabātu* + *nukurtu* szemantikailag egy kifejezésegységet alkothat („ellenségesnek lenni”, „to become hostile”); 2) a *ša-ba-ta-ni* esetleg lehet *šabātanni* is (*šabā'u*, „harcba menni”, vö. CAD § 41; *šabāt*, G stat. egyes szám, III. személy, nőnem + *-am* + *-ni*). A *šabā'u* kifejezés ritkán fordul elő (de vö. *šābu*, „sereg”), az amarnai szövegekben nem jelenik meg máshol. Ezt az opciót azonban nem zárhatjuk ki. Esetleg ismét egy kánaáni igével van dolgunk (vö. héber נָחַם, „harcolni, háborúzni”). Ebben az értelemben *šabātanni nukurtu ana yāši* így fordítandó: „háborúban áll(nak) velem (ti. *māt šarri*, „a király országa”), harc dúl ellenem”.

¹²⁹ Abdi-ḥeba itt valószínűleg déli és északi koordinátákat ad meg. Ennek megfelelően Šēru talán azonos a bibliai Széírrrel (שֵׁעִיר), amely Edóm országát jelöli. Gintikirmil/Gát-kármel (vö. EA 289:18–19; 290:28) a Sáron-síkság keleti végében helyezkedik el. Ma egy Jett nevű falu őrzi az egykori város nevét (Ginti). Vö. Na‘aman, Nadav: *Rubutu/Aruboth*. In: uő: *Canaan in the Second Millennium B.C.E.* Eisenbrauns, Winona Lake 2005, 207.

¹³⁰ Az *enūma* itt a *kīma* értelmében jelenik meg. Vö. Moran, William L.: *The Amarna Letters*, 332.

¹³¹ Moran (*The Amarna Letters*, 331) passzív értelmű fordítása (“I am treated like an ‘Apiru”, „úgy cselekednek velem, mint egy Apiruvál”) nem felel meg az *epšāti* igei formájának (*epēšum*, G kánaáni egyes szám, első személy igeragjával; vö. EA 286:5). A fenti fordítás nyelvtanilag indokolható és kontextuálisan is jobban illik a levél mondanivalójához. A jeruzsálemi uralkodót minden oldalról ellenségek veszik körül. A későbbi hasonlat szerint Jeruzsálem olyan helyzetbe került, mint egy hajó a tenger közepén. Ezért Abdi-ḥeba nem tud a királyhoz menni, pedig az minden hűségese alattvaló kötelessége lenne. Csak az nem akarna találkozni a fáraóval, aki az ő ellensége, akár csak a *ḥābiruk*. Ezért mondja Jeruzsálem uralkodója: „úgy cselekszem (kénytelen úgy cselekedni), mintha egy *ḥābiru* lennék”.

¹³² *Nahrīma* (Folyamköz) Mitanni királyságának sémi neve. Vö. héber נְהַרִים אֶרֶם.

³⁹ *yānūmi ištēn ḥaziānu* ⁴⁰ *ana šarri*
bēliya ḥalqū gabbū ⁴¹ *amur Turbāzu*
dika ⁴² *ina abul Zilū qāl šarru* ⁴³
amur Zimrida L[ak]iši ⁴⁴ *ikkiūšu* ¹³³
ardūtu ipšū ana ḥ[āb]irī ⁴⁵ *Yaptih-*
Adda dika ⁴⁶ *[in]a abul Zilū qāl* ⁴⁷
[ammīn]immi lā išālšu[nu šarru] ⁴⁸
[u li]skin šarru [ana mātīšu] ⁴⁹ *[u*
l]iddin šarru pānīšu u [lūš]mi ⁵⁰
šābū piṭāti ana mātīš[u] ⁵¹ *[u]*
šumma yānūmi šābū piṭātū ⁵² *ina*
šatti annīti ḥalqat abadat ⁵³ \ *gabbi*
mātāt šarri bēliya

⁵⁴ *lā iqabbi'ū ana pānī šarri bēliya* ⁵⁵
enūma ḥalqat māt šarri bēliya ⁵⁶ *u*
ḥalqū gabbi ḥaziānūti ⁵⁷ *šumma*
yānūmi šābū piṭātū ⁵⁸ *ina šatti*
annīti lumaššer ⁵⁹ *šarru rābiša u*
lilqeanni ⁶⁰ *ana yāši adi aḥē u* ⁶¹
nimūtu ¹³⁷ *itti šarru bēlīnu*

⁶² *[ana] tupšar šarri bēliya* ⁶³ *[umma]*
Abdi-ḥeba ardūkāma ana šitta šepē
⁶⁴ *[amq]utmi šerib awāti* ⁶⁵ *[b]anāti*
ana sarr[i] ⁶⁶ *[magal] ardū[ka u]*
mārūka anāku

³⁹⁻⁵³ Nincs már egyetlen városfejedelmé sem a királynak, az én uramnak. Mindnyájan elvesztek. Íme, Turbāzut megölték Zilū¹³⁴ kapujában, s a király hallgatott. Íme, a l[á-]k]isi Zimridát megölték azok a szolgák, akik ḥ[āb]irukká lettek. Yaptih-addát megölték Zilū kapujá[ba]n, s (a király) hallgatott.¹³⁵ [Mi]ért nem érdeklődik [a király] utána azok[nak]? Gondoskod[jon] a király [az ő országáról, és] figyel[j]jen oda a király [arra], hogy [j]öjjenek íjászcsapatok az [ő] országába. Ha nem lesznek íjászcsapatok (még) ebben az évben, akkor elveszett (glossza: elveszett¹³⁶) a királynak, az én uramnak az egész országa.

⁵⁴⁻⁶¹ Nem mondják meg a királynak, az én uramnak, hogy elveszett a királynak, az én uramnak országa és elvesztek mind a városfejedelmek! Ha nem lesznek íjászcsapatok (még) ebben az évben, akkor küldjön hozzám a király képviselőt, hogy elvigyen engem a testvéreimmel, hogy meghaljunk a királlyal, a mi urunkkal.

⁶²⁻⁶⁶ A király, az én uram írnoká[nak]: [Ezt mondja] Abdi-ḥeba, a te szolgád üzenete: [Leb]orulok lába(id)nál. [É]kes szavakat tolmácsolj a királynak, az én uramnak! [Valóban a te] szolgád és a te fiad vagyok.

¹³³ Nadav Na'aman szerint (*The Network of Canaanite Late Bronze Kingdoms*, 154) itt *ik-ki-ú-šu* olvasandó, amelyet ő a kánaáni (héber) *nkh*, „leüt, levág, megöl” igével hoz összefüggésbe. Ebeling nyomán Moran (*The Amarna Letters*, 332) itt a kánaáni *ng'*, „megérint, megüt” igét rekonstruálja (*ig-gi-ú-šu*).

¹³⁴ Zilū városának pontos lokációja ismeretlen. Tekintettel arra, hogy Abdi-Aširta, Qiltu uralkodója is említi az EA 335-ben, feltételezhetően valahol Dél-Kánaánban, Lákis és Jeruzsálem közelében lehetett (vö. Na'aman, Nadav: *The Network of Canaanite Late Bronze Kingdoms*, 155).

¹³⁵ A hármassággyilkosságról és a városok közötti ellenségeskedésről Abdi-Aširta is beszámol az EA 335:8–18-ban.

¹³⁶ *abadat*, „elveszett”, az akkád *ḥalqat* kánaáni párja (itt egyes szám, III. személy, nőnem; Rainey, Anson F.: *Canaanite in the Amarna Tablets*, 2.288). Vö. héber אבד.

¹³⁷ Vö. EA 287:73, mm lábjegyzet.

EA 289: Jeruzsálemi Abdi-ḥeba levele a fáraóhoz

¹[a]na šarri bēlīya [qībīma] ²umma
Abdi-ḥeba ardūk[āma] ³ana šitta
šēpē bēlīya am[qutmi] ⁴sebīšu u
sebīšu [× ×]

⁵amur Milkilim lā ipaṭ[ta] ⁶ištu
mārī Lab'aya u [ištu] ⁷mārī Arzaya
ana erīši ⁸māt šarri ana šāšunu ⁹
ḥaziānu ša eppaš ipša annia ¹⁰
ammīnimmi šarri lā šālšu

¹¹amur Milkilim u Tagi ¹²ipšu ša
ēpušū annia ¹³enūma laqīši Rubuta

¹⁴u inanna Urušalim ¹⁵šumma ibašši
māt annītu ¹⁶ana šarri ammīnim
enūma ¹⁷Ḥazzāti ana šarri šaknat

¹⁻⁴ [Mondd] a király[n]ak, az én uramnak:
Ezt mondja Abdi-ḥeba, [a te] szolgád: Az
én uramnak lábainál lebo[rulok] hétszer
és hétszer [...].

⁵⁻¹⁰ Íme, Milkilim nem sza[kad] el Lab'ayu
fiaiától és Arzayu fiai[tól], akik a király or-
szágát maguknak kívánják. A városfejedelm-
et, aki ilyen cselekszik, királyom miatt
nem kéri számon?

¹¹⁻¹⁷ Nézd Milkilimet és Tagit¹³⁸, ezt a tettet,
amelyet cselekedtek. Ahogyan¹³⁹ elfoglal-
ták¹⁴⁰ Rubutát¹⁴¹, most úgy fogják (elfog-
lalni) Jeruzsálemet.¹⁴² Ha ez az ország a
királyé, miért nem élhet úgy, mint a ki-
rályi Gáza?¹⁴³

¹³⁸ Tagi, Gát-Kármel városának fejedelme, Milkilim apósa.

¹³⁹ Az enūma itt a kīma értelmében használatos: „mint, ahogyan”. Vö. 17. és 21. so-
rokkal.

¹⁴⁰ laqīši (la-qī-ši), „elfoglaltatott az (a város)”; laqū sajátos kánaáni qatil, passzív ige-
törzs (és nem aktív, amint azt Albright, William Foxwell gondolja, ld. *Akkadian Letters*,
489) + egyes szám III. személy nőnemű tárgyragja. A qatil passzívumokhoz ld. Rainey,
Anson F.: *Canaanite in the Amarna Tablets*, 2.304–305 (Rainey nem említi ezt a példát, de
több hasonlót igen).

¹⁴¹ Rubutu azonos a bibliai Arubóttal (רובות; 1Kir 4,10). A város Észak-Samáriában,
Ginti-kirmiltől keletre lokalizálható, a Dótán-síkság területén (talán azonos a mai Tel
el-Muhafarral). Vö. Vö. Na'aman, Nadav: *Rubutu/Aruboth*, 204–212.

¹⁴² A sorok esetleg így is tagolhatók: „Nézd Milkilimet és Tagit, ezt a tettet, amelyet
cselekedtek, amikor elfoglalták Rubutut. És most ami Jeruzsálemet illeti...” Vö. Albright,
William Foxwell: *Akkadian Letters*, 489; Moran, William L.: *The Amarna Letters*, 332.

¹⁴³ Albright és Moran az ana šarri šaknat frázist idiómának tekinti. Albright így for-
dít: „[it is] loyal to the king” (Albright, William Foxwell: *Akkadian Letters*, 489). Ez a
fordítás azonban nem felel meg az akkád szövegnek, és Albright egy későbbi tanul-
mányában már így fordít: [not] “why ... does it [not] concern the king” (Albright,
William Foxwell: *The Amarna Letters from Palestine*. In: Edwards, I. E. S. (szerk.):
Cambridge Ancient History (II/2). Cambridge University Press, Cambridge 1975, 116).
Ezt követi Moran is (“why is it <not> of concern to the king, like Ḥazzātu”; Moran,
William L.: *The Amarna Letters*, 332), aki a frázist, az ana šarri šaknat kifejezést az ina
libbi šakānu, „szívén hordozni, gondját viselni” összefüggésében értelmezi. Ez azonban
nemcsak azért problémás, mert a szöveg emendációra szorul (a lā [la-a] tagadószó nem
jelenik meg a szövegben), hanem azért is, mert az idióma a libbi szóval együtt lenne
teljes, amely hiányzik ebből a szövegből. Véleményem szerint az ana šarri nem a
šakānu állítmányhoz kapcsolódik. Értelemszerűen a māt annītu ana šarri, „a királynak
ez az országa” vagy „ez a királyi ország” párhuzamban áll a Ḥazzāti ana šarri, „királyi
Gáza” vagy „a királynak Gázája” kifejezéssel. A šakānu a város lakozására, nyugvá-
sára, létére, fekvésére utal. Abdi-ḥeba kérdése tehát az, hogy miért nem élvezheti

¹⁸ *amur māt Ginti-kirmil* ¹⁹ *ana Tagi u amēlê Ginti* ²⁰ *maššartu in Bīt-sa'ani ibašši* ²¹ *ū lū nīpušmi enūma* ²² *Lab'aya* ²³ *u māt Šakmi iddinu* ²⁴ *ana ḥābirī*¹⁴⁴

²⁵ *Milkilim šapar ana Tagi* ²⁶ *u mārī lū amēlātunu* ²⁷ *idnūmi gabbi erištīšuni* ²⁸ *ana amēlê Qilti* ²⁹ *u lū niptur*¹⁴⁶ *Urušalim.*

³⁰ *maššarta ša tumaššer* ³¹ *ina qāt Ḥaya mār Miarê* ³² *laqīmi Addaya šakan* ³³ *ina bitīšu ina Ḥazzati* ³⁴ *[u] 20 amēlê ina māt Mišri* ³⁵ *umašše[r l]ū [ī]dēmi šarrī* ³⁶ *yānūmi maššartu*

^{18–24} Íme Gát-kármel a Tagié és Gát emberei a Bét-seán őrsege.¹⁴⁵ Vagy tegyünk úgy, mint Lab'ayu, amikor Sikem földjét odaadta a ḥābiruknak?

^{25–29} Milkilim írt Taginak és (x?) fiainak:¹⁴⁷ Embereljétek meg magatokat!¹⁴⁸ Teljesítetek Qilti lakosainak minden igényét, és szakadjunk el Jeruzsálemtől!

³⁰ Az őrseget, amelyet küldtél Ḥaya, a Miarê fia által, Addaya elvitte, és elhelyezte az ő házában, Gázában. 20 embert [pedig] elküldöt[t] Egyiptom földjére. Tud[j]a meg, királyom, hogy nincs nálam királyi őrseg.

Jeruzsálem is azt a biztonságot, amelyet Gáza élvez, ha mindkettő ugyanúgy a fáraó tulajdona. Vö. *šakānu* hasonló összefüggésben EA 288:32. Ilyen értelemben az Ószövetség is használja a כַּרְךָ igét (vö. Ézs 13,20; Jer 33,16; 46,26; 50,39).

¹⁴⁴ A *ḥābirī* különös írásmódja itt *ḥa-bi-ri*¹⁴⁴. Feltűnő itt a helységet jelölő KI determinativus.

¹⁴⁵ A Jordán melletti Bét-Seánban királyi határőrsegnek kellett volna lenni, de ehelyett a lázadók foglalták el azt.

¹⁴⁶ A kánaáni írások a többes szám I. személyű cohortativus nem az *i*, hanem a *lū* segítségével képezik. Vö. Rainey, Anson F.: *Canaanite in the Amarna Tablets*, 3.197–198.

¹⁴⁷ Többen is úgy vélik, hogy az írások itt kihagyta a Lab'ayu nevét (Albright, William Foxwell: *Akkadian Letters*, 489; Moran, William L.: *The Amarna Letters*, 333). Ez azonban bizonytalan (vö. Knudtzon, J. A.: *Die El-Amarna-Tafeln*, 1.875). Igaz, a levél megelőző sorai említik Lab'ayut, de fiait nem. A szövegben csak DUMU.MEŠ (*mārī*) jelenik meg Tagi neve után. A *māru* ebben az összefüggésben nemcsak a Tagi vér szerinti fiait jelentheti (Milkilu sógorait), hanem tágabb értelemben az egész királyi hivatalt (vagy akár egy város polgárait).

¹⁴⁸ *lū amēlātunu*. Ennek a sornak az olvasata problematikus. Moran szerint a szöveg itt így olvasandó: *lu-ú 2 šil-la-tu-nu*, „legyetek mindketten (ti. Tagi és Lab'ayu fiai) védelem” (“be the both of you a protection”; 1992: 333). Ennél meggyőzőbb viszont Von Soden (AHw 90), CAD a 2.54 és Rainey (1996: 1.180; 3.199): *lu-ú a'-mi/mé-la-tu-nu*, „embereljétek meg magatokat” („legyetek emberek”; *amēlātunu*, G stat. többes szám, II. személy, hímnem). Egy másik alternatíva ez lehetne: *lu-ú-«2»-mi la-tū-nu*, „kerítsük be!” (ti. Jeruzsálemet). A *lātu*, „bekeríteni, körülfogni” (ellenséget) (CAD l 113; CDA 179) lehet itt egy kánaáni ragozott (qatal) többes szám I. személyű forma, amelynek a *-nu* végződéséhez ld. EA 362:25 és Rainey, Anson F.: *Canaanite in the Amarna Tablets*, 2.289. Ez a fordítás már jól illik a szövegben leírt eseményekhez. A Jeruzsálemtől északra és keletre fekvő területek uralkodói a délre fekvő Qiltuval szövetkeznek, hogy így valóban körülkerítsék a várost. EA 288 is ilyen helyzetre reflektál, amikor Abdi-ḥeba úgy vall magáról, hogy Jeruzsálem olyanná lett, mint egy hajó, amelyet a tenger vesz körül. A *lūmi* (*lū* + *-mi*) szókapcsolathoz ld. EA 244:25; 313:17; Rainey, Anson F.: *Canaanite in the Amarna Tablets*, 3.198. Vagy: *lū 2-mi la-tū-nu*, „Fogjunk össze (szó szerint: legyünk ketten), kerítsük be!”

šarri ittiya³⁷ kīnanna libluṭ šarri³⁸ lū³ Így tehát, (úgy) éljen, királyom,¹⁴⁹ hogy ve-
irpišu Pu'uru³⁹ paṭar ina maḥriya⁴⁰ zére,¹⁵⁰ Pu'uru bizony eltávozott tőlem és
ina Ḥazzati ibašši⁴¹ u lizkur šarri ina Gázában van. Hirdesse ki, királyom, az ő
pānišu⁴² u lumaššer šarru 50⁴³ jelenlétében,¹⁵¹ és küldjön a király egy 50
maššarta ana našār māt⁴⁴ gabbi māt tagú testőrséget, hogy őrizze az országot.
šarri paṭar[at]⁴⁵ muššera Yinḥamu⁴⁶ Elpártol[t] a király egész országa. Küldd el
u līde māt šarri Yinḥamut, hogy ismerje meg a király orszá-
gá(nak helyzeté)t.

⁴⁷ ana tupšar šar[ri bēliya]⁴⁸ [um]ma⁴⁷⁻⁵¹ A kirá[ly], az én uram írnokának: [Ezt
Abdi-ḥeba ardū[kāma]⁴⁹ awāta m]ondja Abdi-ḥeba, [a te] szolgád: Éke[s]
banā[ta]⁵⁰ iddinmi ana sarri matti szavakat szólj a királynak. Valóban meg-
maga⁵¹ ana kâta ardūka anāku hálnék érted! A te szolgád vagyok.

EA 290: Jeruzsálemi Abdi-ḥeba levele a fáraóhoz

¹ [ana] šarri bēliya² [qi]bīma umma³ ¹⁻⁴ [M]ondd a király[nak], az én uramnak:
[Abdi-ḥeba ardūkāma ana šitta šēpē Ezt mondja [Abdi-ḥeba, a te szolgád: [A
⁴ [šar]ri bēliya šebīšu u šebīšu amqut kirá]lynak, az én uramnak lábainál lebo-
ruluk hétszer és hétszer.

⁵ [am]ur ipša māti ša ēpušūni⁶ ⁵⁻¹⁸ [Né]zd ezt az országot illető dolgot,¹⁵²
Milkilu u Šuardatu⁷ ana māt šarri amelyet Milkilu és Šuardatu cselekedett.
bēliya⁸ mu"erū šābē Gazri⁹ šābē A király, az én uram országa ellen fölve-
Gimti¹⁰ u šābē Qilti¹¹ šabtū māt zették¹⁵³ Gézer, Gimtu és Qiltu seregeit, és

¹⁴⁹ A libluṭ šarri, „úgy éljen az én királyom” – esküformula.

¹⁵⁰ irpi, egyiptomi terminus (vö. *iry p't*, „herceg”). Pu'uru hivatalnokot az EA 287:38 *rābišu*-nak („képviselő”), az EA 362:69 pedig *sūkina*-nak („királyi szolgál”; vö. héber נָכַד) nevezi.

¹⁵¹ *lizkur ... ina pānišu*. CAD z 22; Moran, William L: *The Amarna Letters*, 333, és Rainey, Anson F.: *Canaanite in the Amarna Tablets*, 3.52, a *zakāru* kifejezést a kánaáni *zkr*, „emlékezni” ige alapján magyarázza. CAD: „the king should keep (this) in mind (to guard) against him [Pu'uru]”; Moran: „May the king call this to mind when he [Pu'uru] arrives”; Rainey: „my sovereign should keep (this) in mind”. Valószínűbbnek tartom viszont, hogy a *zakāru* itt a hagyományos akkád jelentésárnyalatával fordul elő: „megesküdni; (ünnepélyesen) kijelenteni, deklarálni, kinyilatkoztatni”. A levélben található kifejezéshez találunk ehhez hasonló példákat. CAD z 16: *azakkar ina pāniša kī allika*, „kijelentem/megeksüzöm előtte, hogy elmegyek”; CAD z 20: PN *abat šarri ina pāniya izakkar*, „PN kihirdeti előttem a királyi dekrétumot”. Abdi-ḥeba azt kéri a királytól, hogy személyesen ünnepélyesen jelentse ki hivatalnokának, hogy mi a királyi parancs.

¹⁵² *ipša māti*, „az ország dolgát/ügyét” (gen. obj.; vö. 25. sor). Abdi-ḥeba igyekszik hangsúlyozni: az, ami Jeruzsálem körül történik, nem egyszerűen egy helyi konfliktus, hanem országos, a király országát érintő ügy.

¹⁵³ *mu"erū* (*mu-ṛ-ru*). Vö. *wāru* (*ma'āru* / *māru* / *wēru*), G „felmenni”; D „parancsot adni valamire; valamivel megbízni valakit; vezetni (csapatot)” (CDA 435). Az amarnai dialektus itt az *m*-es formát követi, akárcsak a *wuššuru* / *muššuru* D esetében. Vö. héber חָרַף *hif*. hasonló szövegösszefüggésben (Ézs 13,17; 41,2.25; Jer 50,9; Ez 23,22; Dán 11,2; Jóel 4,7.9).

Rubute¹² paṭarat māt šarri¹³ ana
ḫābirī¹⁴ u inanna appunnāma¹⁵ āl
māt Urušalim šumūša¹⁶ āl Bīt-
Ḥaurān¹⁷ āl šarri paṭarat¹⁸ [a]šar
amēlē Qilti

¹⁹ lišme šarri ana Abdi-ḫeba ardūka
²⁰ u lumaššer šābē piṭāti²¹ u lutira
māt šarri ana šarri²² u šumma yānu
šābū piṭātū²³ paṭarat māt šarri ana
²⁴ \ ḫābirī

²⁵ ipšu māt anniu²⁶ ana pî Milki[li]
²⁷ [u a]na pî Šuarda[t]i²⁸ [itti] āl
Ginti²⁹ u liski[n]³⁰ [ša]rri ana
māti[š]u

bevették Rubutu országát. A király országa
átpártolt a ḫābirukhoz. És most ráadásul
még Jeruzsálem országának egyik városa
is, név szerint Bét-Hórón,¹⁵⁴ a király váro-
sa, átpartolt Qilti lakósai[h]oz.¹⁵⁵

¹⁹⁻²⁴ Figyeljen, királyom, Abdi-ḫebára, a te
szolgádra, és küldjön íjászcapatokat, hogy
visszaállítsák a király országát a király-
nak. Ha nem lesznek íjászok, akkor a ki-
rály országa átpartol a ḫābirukhoz.

²⁵⁻³⁰ Ez az az országot illető dolog a Milki[li],
Šuarda[t]i és Gát városára vonatkozólag.
Ezért gondosko[d]jon, [ki]rályom, az or-
szág[á]ról.

¹⁵⁴ *Bīt-Ḥaurān*. Az ékírásos szövegben Bīt-^dNIN.URTA forma jelenik meg. Az ugariti istennévlisák a mezopotámiai Ninurtát a kánaáni Hórón istennel azonosítják. Így Albright szerint Bīt-^dNIN.URTA azonos (Alsó) Bét-Hórónnal. Vö. Albright, William Foxwell: *Yahweh and the Gods of Canaan. A Historical Analysis of Two Contrasting Faiths*. School of Oriental and African Studies, London 1968, 154. Alsó Bét-Hórón (בֵּית־חֹרֹן / בֵּית־חֹרֹן תְּחִתָּיו) Gézer, Milkili városa közelében helyezkedett el (vö. Józ 16,3; 1Kir 9,17; 1Krón 7,24; 2Krón 8,5). A város azonosítása kapcsán felmerülő más javaslatokhoz ld. Finkelstein, Israel: *The Territorial-Political System of Canaan in the Late Bronze Age*. In: *Ugarit-Forschungen* 28 (1996), 235; Na'aman, Nadav: *Canaanite Jerusalem and Its Central Hill Country Neighbors*, 176.

¹⁵⁵ *ašaru*, „-hoz” vö. AHW 85; CDA 229; Rainey, Anson F.: *Canaanite in the Amarna Tablets*, 3.21.